Formoza'daki Milliyetçi Çin Yönetimi ve Çin'in BM'de Temsili (Türk Kaynakları Işığında, 1971)

*Chinese Nationalist Rule in Formosa and China's Representation in the UN
(As Reflected in the Turkish Sources, 1971)*

Doç. Dr. Serdar SARISIR – Prof. Dr. Neşe ÖZDEN

ORCID No: 0000-0002-4049-0345 / 0000-0002-3242-5498

Ankara Üniversitesi - Ankara

Öz: 1971 tarihi, Çin'i Birleşmiş Milletler'de kimin temsil edeceği yönündeki gelişmelere, 1949 yılı ise bu temsil sorununun başlangıcı sayılabilecek bir dönüşüme işaret ediyordu. Sürece dair Türk kaynaklarının, “Çin Devleti”, “Formoza meselesi” ve “Çinlilerin uluslararası hakkı” üzerinde yoğunlaştığı görülmekteydi. Ayrıştırıcı bir tartışma alanından ziyade, Sun Yat-Sen'den sonra, Çin'de sisteme dair iki temel yorum, milliyetçi Çin ile komünist Çin (Çan Kay-Şek, Mao güçleri) arasında yaşanan İç Savaş (1926-1949) nedeniyle bozulan huzura tekrar kavuşulması beklentisi söz konusuydu. Amerika-Sovyet Rusya rekabeti ve bunun Çin üzerindeki yansımalarından da endişe duyulmuştu.

BM'de Çin'i, Milliyetçi Çin'in yerine Kızıl Çin'in temsil etmesi yönündeki teklifler, 1970 yılına kadar red olunmuştu. 1970'den itibaren, Kıta Çini'ni tanıyan ülkelerin sayısı artarken, Formoza ile ilişki sürdüren ülkelerin sayısı ise azalmıştı. Fakat en büyük değişim, Çin'in üyeliğini Amerika'nın desteklemeye karar vermesiydi. Diğer taraftan Amerika'nın “iki Çin” veya “bir Çin, bir Formoza” formülü ise, Pekin ve Taypey'in itirazları nedeniyle, uygulanabilir görünmüyordu.

Türk siyasi çevrelerine ve basınına göre, Kıta Çini demografisi ve sahip olduğu gücü nedeniyle uluslararası politikada bir realite olarak varolduğundan ve BM'nin evrensellik ilkesinin de gereği olarak, BM teşkilatının dışında kalmamalıydı. Nihat Erim'in başkanlığı sürecinde, 5 Ağustos 1971'de, Türkiye Çin Halk Cumhuriyeti'ni tanıdı ve ardından da Formoza'daki Milliyetçi Çin Hükümeti ile ilişkileri kesildi. 25 Ekim 1971'de Çin Halk Cumhuriyeti'nin, yasal temsilcisi sıfatıyla, BM'ye alınması kararlaştırıldı ve Çan Kay-Şek'in temsilcilerinin BM'deki temsili son bulmuş oldu.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçi Çin, Çan Kay-Şek, Formoza, Türkiye, Birleşmiş Milletler.

Abstract: The year 1971 marked the issue of China's position on the United Nations, and the year 1949 a turning-point that could be considered the beginning of this issue. At the Turkish sources in this period, the main focus was on “the Republic of China”, “the question of the status of Formosa”, and “the international rights of the Chinese”. Geographically, while no discriminatory debate was formed over the “Mainland China” and “Nationalist China”, the expectation was that peace should be restored which had been disrupted in times of the Civil War (1926-1949) due to the tension after Sun Yat-Sen's death in 1925 between the two fundamental interpretations of the system (nationalist China, communist China) between Chiang Kai-Shek and Mao Tse-Tung. There were also concerns due to the rivalry between the USA and Soviet Russia, and its repercussions on China.

The issue of China's representation surfaced annually on the UN's agenda for years. However, the proposals for Communist China's representation to occupy the seat in the UN had been rejected until 1970. From 1970 onwards, the number of countries recognizing Mainland China increased and the number of countries that maintained relations with Formosa decreased at the same rate. But the crucial change was that America's decision to support Communist China's membership. On the other

hand, "two Chinas" or "one China, one Formosa" policy, which America continued to defend, was not applicable due to Beijing and Taipei's objections.

According to the Turkish political circles and the press, Mainland China with its huge population and large power should not remain outside of the UN, because of its reality in international politics and also in view of the principle of universality of the UN. During the time of the newly appointed PM, Nihat Erim, Turkey recognized the People's Republic of China, and then the relations with the Nationalist China on Formosa was interrupted. Later, the UN resolution, passed on 25 October 1971, recognized the People's Republic of China as the legitimate representative of China to the UN, and expelled Chiang Kai-Shek's representatives from the place which they had occupied at the UN by 1971.

Keywords: Nationalist China, Chiang Kai-Shek, Formosa, Turkey, United Nations.

Giriş

Türkiye'nin Kıta Çini'ni (Kızıl Çin'i) tanıması gerektiği tarzındaki görüşler, aslında, "daha 1963-1964 yıllarında Dışişleri Bakanlığı teknisyenleri arasında" tartışılmaktaydı. İsmet İnönü başkanlığındaki koalisyon hükümeti zamanında bu konu değerlendirmeye alınmış: Şubat-Ekim 1965 sürecindeki Suat Hayri Ürgüplü Hükümeti de bu yönde hazırlıklar yapmıştı. Ancak 1965 seçimlerini kazanarak Ekim 1965'te iktidara gelen ve Amerika'ya yakın bir dış politika izleyen Süleyman Demirel'in başbakanlığındaki Adalet Partisi (AP) iktidarı, Çin'in tanınması sorununu "önceleri hasıraltı etmiş, son zamanlarda ise bazı gönülsüz niyetler" sergilemişti.¹ 1970 sonlarında AP Hükümeti, evrensellik ilkesini ön plana çıkararak, Çin politikasında bir değişim göstermişti. Evrensellik ilkesi, Çin Halk Cumhuriyeti'ni kabul ederken, Milliyetçi Çin'in de -yine aynı ilkeye dayanarak- teşkilattan çıkarılmasını önlemeyi hedefleyen bir tez olarak kullanılmaktaydı.

1970 Kasımı'na gelindiğinde, Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu, "Kıt'a Çin'in Teşkilata kabulü konusundaki tasarı"yı reddetmişti. Tasarı, ilk defa Genel Kurul'da çoğunluk sağlamış, ancak üçte iki çoğunluk sağlayamadığından reddedilmişti. BM'deki Türk Daimi Delegesi Haluk Bayülken, 19 Kasım 1970'de oylamadan önce "oy izahı mahiyetinde" bir konuşma yapmıştı. Hükümetinin evrensellik ilkesine olan bağlılığını bir kez daha vurgulayan bu konuşmasında Bayülken, başlangıcından itibaren BM Teşkilatı'nı, "bütün ulusların, Yasa'nın anlayışı çerçevesinde, büyüklüğüne, politik, toplumsal ve ekonomik inançlarına bakılmaksızın topluluk içinde hak ettikleri yere ulaşabilecekleri bir dünya örgütü olarak kabul ettik" demişti. Bununla birlikte Bayülken, "maalesef", "Kıta Çini temsilcilerinin kabulü ile Milliyetçi Çin Hükümetinin Birleşmiş Milletlerden ihracını tavsiye eden" karar tasarısının, öngörülen bu hususları "tam anlamıyla karşılamadığı için" onaylanmasının mümkün görülmediğine dikkat çekmişti. Bayülken "Bu nedenle, oyumuzu bu teklife karşı kullanmak zorundayız" demektedir. Bayülken, Çin Halk Cumhuriyeti'nin BM'de temsil edilebilmesi için herhangi bir teklifi incelemeye hazır bulunduğunu ifade etmekle birlikte, Milliyetçi Çin'in BM'den ihracını desteklememektedir.²

Çin Halk Cumhuriyeti'nin Türkiye tarafından tanınması konusu bir dış politika olayı olmakla birlikte, Ankara Üniversitesi Siyasi Tarih Profesörü Fahir Armaoğlu'nun "Dış Politika" dergisindeki yazısında da irdedeği üzere, Türkiye Cumhuriyeti'nin 1971 yılına uzanan on yıllık sürecinde hiçbir dış politika olayı "iç politikada bu kadar sert tartışmalara ve polemige" yol açmamıştı. Türkiye'nin Çin Halk Cumhuriyeti'ni tanıması meselesi, 1961 Anayasası rejiminin ilk yıllarında bazı yetkililer tarafından ve kişisel görüş olarak konu

¹ Cumhuriyet, 6 Ağustos 1971.

² Dışişleri Bakanlığı Belleteni (DBB), S. 74, Kasım 1970, s. 25 ve belge 11.

edinilmiş ise de, uygulamada kayda değer bir ilerleme gerçekleşmemişti. Komünizm tehlikesinin sınırların yanıbaşında varolduğu bir dönemde, özellikle 1962 yılı başından itibaren Türkiye’de “*belirgin bir şekilde kendisini gösteren sol fikirler*” bu tanıma olayını savunmuşlarsa da, yine de bu tür görüşler kamuoyunda ve siyasi çevrelerde kabul görmemişti. Bu şartlar içinde, Türk hükümetleri de, 1970 yılına değin her yıl BM Genel Kurulu’nda yapılan ve Çin Halk Cumhuriyeti’nin de üyeliğe kabulünü öngören görüşmelerde, “*daima olumsuz oy*” kullanmıştı. Ancak, Armaoğlu’na göre, Türkiye’nin olumsuz oy kullanması haberi, Türk basınında geçirtilmişti. Çünkü Türkiye’deki “*genel kanaat*”, Birleşik Amerika’nın tutumunda “*radikal bir değişme*” olmadıkça, Çin’in üyeliğe kabulü düşük bir olasılıktı. 1970 sonbaharında Türkiye’nin Çin politikasında, kamuoyunun dikkatini çeken bir değişim kendini gösterdi. Haluk Bayülken’in 19 Kasım 1970 tarihli demeci bu bakımdan dikkat çekiciydi. Türkiye, “*evrensellik ilkesi*” dolayısıyla Çin Halk Cumhuriyeti’nin BM’ye alınmasına itiraz etmiyordu. Ancak sunulan karar tasarısına ilişkin olarak, olumsuz oy kullanıyordu. Çünkü söz konusu karar tasarısı, Çin Halk Cumhuriyeti’nin BM’ye kabulünü, Milliyetçi Çin Cumhuriyeti’nin ise teşkilattan çıkarılmasını öngörüyordu.

Türkiye’nin olumsuz oy kullanmasında rol oynayan asıl neden de buydu. Armaoğlu’na göre, Türkiye BM’de “*İki Çin*” formülünü benimsemekteydi. Çünkü “*İki Çin*” formülünün uygulanması suretiyle, Teşkilat Yasası’nın evrensellik ilkesinin gerçekleşmiş olacağı beklentisi vardı. Türkiye’nin Çin konusundaki bu yeni yaklaşımı, Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil’in 26 Aralık 1970 günü Bütçe ve Plan Karma Komisyonu’nda yaptığı konuşma ile daha belirgin bir hale gelmişti. Bu konuşmasında Çağlayangil, “*Birleşmiş Milletler Teşkilatının bütün devletleri kapsamı gerektiği görüşündeyiz. Kıt’a Çininin teşkilat dışında kalması bu görüşle bağdaşamaz. Ama bu görüş, aynı zamanda başka bir devletin teşkilattan çıkarılmasını kabüle manidir*” yorumunda bulunuyordu.³ 3 Şubat 1971 günü Cumhuriyet Senatosu’nda, Dışişleri Bakanlığı bütçesinin görüşülmesi sırasında, konu hakkında, CHP Grubu adına Salih Tanyeli yaptığı konuşmada, Kıta Çini’nin her geçengün kendini biraz daha kabul ettirdiğini, BM’ye girmesinin artık bir süreç olmaktan çıkarak; “*Milliyetçi Çin’in de Birleşmiş Milletlerde kalmasını sağlayacak bir formül bulunmasına bağlı*” olduğunu ifade ediyordu.⁴ Milli Birlik Grubu adına konuşan Ahmet Yıldız da “*Türkiye’nin, Çin’e karşı tutumu ve oyu ise, Amerika’nın tutumuna ve oyuna bağlanmış görünüyor*”⁵ diyerek eleştirel bir tutum sergilemişti. Kasım Gülek’in açıklamaları ise daha çok Kıta Çini’nin tanınması yönünde olmuştu; Gülek, Kıta Çini’ni Türkiye’nin tanınması zamanının geldiğini savunmaktaydı.⁶ 3 Şubat 1971’de Çağlayangil ise iki boyutlu bir konuşma yapmaktaydı, konuşması hem Cumhuriyet Senatosu’nda yapılan eleştirilere cevap niteliği taşıyan, hem de Aralık 1970’de yapmış olduğu konuşmaya benzer bir nitelikteydi. Çağlayangil, “*800 milyon nüfusa sahip bir ülkenin mevcudiyetini bilmemezlikten*” gelmenin mümkün olmayacağını “*milletlerarası politika alanında bir realite*” ve dikkate alınması gereken “*bir faktör haline gelmiş*” olan Çin Halk Cumhuriyeti’nin “*gün geçtikçe ağırlık kazanmakta ve varlığını hissettirmekte*” olduğunu belirlemekte; diğer yandan Kıta Çini’nin BM’ye kabulü konusundaki tutumlarının, Teşkilatın “*evrensel bir niteliğe kavuşması*” ilkesi ve uluslararası ortam göz önünde tutularak değerlendirilmesi gerektiğini ifade ediyordu.⁷ Yine aynı Bakanlığın bütçesi görüşülürken,

³ Fahir H. Armaoğlu, “Türkiye ve Çin Halk Cumhuriyeti”, *Dış Politika*, C. 1, S. 3, Eylül 1971, s. 27-30.

⁴ *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (CSTD)*, C. 63-1, B. 36, 03. 02. 1971, s. 347-352.

⁵ *CSTD*, C. 63-1, B. 36, 03. 02. 1971, s. 356-363.

⁶ *CSTD*, C. 63-1, B. 36, 03. 02. 1971, s. 372-374.

⁷ Çağlayangil açıklamalarının devamında, “... Çin’in Birleşmiş Milletlere kabulü hakkında bir tekliftir. O teklif sadece Çin’in Birleşmiş Milletlere kabulünü derpiş etmez; Milliyetçi Çin’in Birleşmiş Milletler camiasından çıkarılarak, Kıta Çini’nin Birleşmiş Milletlere kabulünü mutazammındır. Biz bu teklife de menfi oy veririz. Ama bu teklife müspet oy veren NATO Devletleri var. Çünkü onlar Kızıl Çin’i tanımışlardır. Bu yıl da böyle oldu, ancak

Dışişleri Bakan Vekili Hasan Dinçer de, 20 Şubat günü yaptığı konuşmasında, Çin Halk Cumhuriyeti'nin tanınması konusunda benzer bir görüşü dile getirmişti.⁸

Türk siyasi çevrelerinde Çin'e dair tartışmalar sürerken Türkiye'nin iki Çin ile de mevcut ilişkilerine devam ettiği görülmektedir. Türk-Çin ilişkilerinde, olağan diplomatik nezaket örneklerine -İsmet İnönü'nün doğum günü dolayısıyla Çin Elçisi Shao Yu-lin'in gönderdiği yazı⁹ - rastlanılabileceği gibi sıradışı sayılabilecek ve Milliyetçi Çin'in Türkiye'ye bakış açısı hakkında ipuçları verebilecek diplomatik gelişmeler de yaşanmıştır. Bu anlamda Taypey'deki Hava Ataşesi Hv. Kur. Albay Sabahattin Ulaş'ın Mareşal Çan Kay-Şek tarafından 5 Ağustos 1960 tarihinde kabulü kayda değerdi. Çünkü Milliyetçi Çin'in, temsilcisi nezdinde Türkiye'ye bakış açısı hakkında fikir verir nitelikteki bu kabul, Çan Kay-Şek'in isteği üzerine gerçekleşmiş ve kabulde, Çinli yetkililerin yanı sıra Türkiye Büyükelçisi Tevfik Kazım Kemahlı da hazır bulunmuştu. Albayın raporunda ifade ettiği şekliyle, *"Yabancı bir askeri ataşenin Çin Cumhurbaşkanı tarafından kabul edilmesi, Çin tarihinde ilk defa vaki"* olmaktaydı. Çan Kay-Şek kabul sonrası, ülkesinin Türkiye'ye olan ilgisini ve dostluğunu vurgulamış, Devlet ve Hükümet Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel'e selam ve iyi dileklerinin iletilmesini istemişti.¹⁰ Türkiye, Milliyetçi Çin'le arasındaki tarihsel bağ ve devamlılık arzeden ilişkileri sürdürürken, öte yandan bölgedeki Sovyet etkisini¹¹; Sovyetlerin Türkiye ve Çin'e yönelik yaklaşımını¹² da yakından takip etmekteydi.

AP'nin iktidarda olduğu dönemde, özellikle Çin Cumhuriyeti'nin dolayısıyla da Formoza yönetiminin durumuna dair gelişmeler dikkatle izlenirken, Türkiye-Çin ilişkileri hem Tayvan hem de Kızıl Çin cephesinde çeşitli vesilelerle devam etmekteydi. Örneğin, bu dönemde, Türkiye'nin Milliyetçi Çin ile ilişkilerinde, yaptığı elçi değişikliğine yönelik -Taypey'deki Türk Büyükelçiliği görevinde bulunan Tevfik Kazım Kemahlı'nın¹³ yerine 18 Mart 1963'te Turgut Aytuğ'un¹⁴ atanması gibi- tasarrufların yanı sıra özellikle karşılıklı ziyaretlerin ve askeri eğitime yönelik işbirliğinin de ön plana çıktığı söylenebilir. Bu anlamda köy kalkınması ve zirai reform çalışmalarını yerinde incelemek üzere Milliyetçi Çin ve Japon Hükümetlerinin davetlisi olarak Köy İşleri Bakanı Sabit Osman Avcı ve beraberindeki bir heyetin adı geçen ülkeleri ziyaret için 6 Nisan 1966'da görevlendirilmeleri¹⁵ ya da Milliyetçi Çin Cumhuriyeti

Birleşmiş Milletlerde oy verdikten sonra, devletlerin bu oyu ne maksatla verdiklerini izah etmelerine dair, verilen hükümden, haktan faydalanarak baş delegemiz şu beyanda bulundu : «Bizim, Çin'in Birleşmiş Milletlere kabulü müstakil bir teklif olarak getirilseydi, oyumuz başka türlü olacaktı. Biz Birleşmiş Milletlerin evrensel bir teşkilât olmasını savunuyoruz. Kıta Çin'i girerken, Birleşmiş Milletler Teşkilâtı içinde kurulduğu günden beri yer almış ve önemli rol oynamış bizim dost olduğumuz, bizim siyasi temsilci bulundurduğumuz bir devletin Birleşmiş Milletler camiası dışına atılmasına rıza göstermiyoruz, onun için menfi oy kullandık" demiştir. Bkz. CSTD, C. 63-1, B. 36, 03. 02. 1971, s. 383-386.

⁸ CSTD, C. 11, B. 54, 20. 02. 1971, s. 740.

⁹ Devlet Arşivleri Başkanlığı (DAB) 30-1-0-0 / 64-393-10, 24 Eylül 1963.

¹⁰ DAB 30-1-0-0 / 127-828-4, 14 Eylül 1960.

¹¹ Asya Memleketleri Anti-Komünist Teşkilatı'nın 13-19 Mayıs 1960 tarihleri arasında Taypey'de yapılan toplantılarına Türkiye'yi temsilen katılan Prof. Ahmet Şükrü Esmer'in 2-5 Mayıs 1961 tarihleri arasında Manila'da yapılacak toplantılara da Türkiye'yi temsilen katılması için bkz. DAB 30-18-1-2 / 157-25-12, 7 Kasım 1960.

¹² Nikita Kruşçev'in SSCB Yüksek Şurası'nda yaptığı Türkiye ve Kızıl Çin ile ilgili konuşması için bkz. DAB 30-1-0-0 / 63-389-7, 12 Aralık 1962.

¹³ Bakanlar Kurulu kararıyla, 25 Mart 1963'te Rabat Büyükelçiliği'ne atanacaktı. DAB 30-18-1-2 / 169-16-11, 25 Mart 1963.

¹⁴ DAB 30-18-1-2 / 168-15-11, 18 Mart 1963; 18 Mart 1963 tarihli Bakanlar Kurulu kararına göre Büyükelçi unvanı ile Taypey Büyükelçiliği'ni tedvire memur edilen Turgut Aytuğ, (14 Haziran 1963 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla) Büyükelçi sıfatıyla aynı zamanda Filipin Hükümeti nezdinde de Türkiye'yi temsil etmek üzere görevlendirilecekti. Bkz. DAB 30-18-1-2 / 170-32-10, 14 Haziran 1963.

¹⁵ Nisan 1966'da Bakan Sabit Osma Avcı, Milliyetçi Çin ve Japonya'yı ziyaret etmek üzere görevlendiriliyordu. Bkz. DAB 30-18-1-2 / 194-25-10, 6 Nisan 1966. Kızıl Çin'le olan ticaret ilişkilerinde ise, örneğin, 12 Ekim 1965

Ekonomi Bakanı Kwoh Ting-Li'nin Türkiye ziyareti oldukça önemliydi. Ekim 1966'da beraberinde Milliyetçi Çin Cumhuriyeti'nin Ankara Büyükelçisi Yuen Tse-Kien ve Ereğli Demir Çelik İşletmeleri İdare Meclisi Başkanı Daniş Koper'le diğer ilgililer olduğu halde, Ereğli'ye uçakla gelen Milliyetçi Çin Cumhuriyeti Ekonomi Bakanı Kwoh Ting-Li, Demir Çelik tesislerini gezdikten sonra Ankara'ya dönecekti.¹⁶ 31 Ekim 1966 günlü Cumhuriyet, Kwoh Ting-Li'nin, Türkiye'de temaslarını tamamlayarak 30 Ekim'de ayrılmış olduğunu bildiriyordu. Kwoh Ting, Türkiye'den ayrılışından önce “*Hükümet yetkilileri ve Endüstri alanında ileri gelen şahsiyetlerle yaptığımız görüşmeler, ülkelerimiz arasında iktisadi ilerlemenin sağlanması için yapılan çabalarda ortak bir çok taraf bulunduğu hakkındaki kanaatimi kuvvetlendirdi*” demişti.¹⁷ AP döneminde Türkiye ile Milliyetçi Çin arasındaki askeri eğitim anlaşmaları doğrultusunda işbirliği çalışmaları yapıldığı da görülmektedir. Bu doğrultuda Milliyetçi Çin'den subayların Türkiye Cumhuriyeti Kara Harp Akademisi'nde 1968¹⁸ ve 1969¹⁹ yıllarında eğitime tabi tutulmaları için Bakanlar Kurulu'na gerekli kararların alındığı görülmektedir. Bu arada 24 Aralık 1970'te İstanbul'da bulunan Milliyetçi Çin Yüksek Mahkeme Başkanı Liting, Adliye'de incelemelerde bulunmuştu.²⁰ Aynı yıl 18 Mart 1970 tarihinde Çin Cumhuriyeti'nin Ankara Büyükelçisi Dr. Chun Jien Pao, tedavi görmekte olduğu Londra'da vefat etmişti.²¹ Birkaç örnekten de görüleceği üzere, çok yönlü bilgi akışıyla, Milliyetçi Çin'e dair haberler arşiv ve basında yer bulmaktaydı. Çin'e dair AP Hükümeti'nin siyasi yaklaşımında bu gelişmeler olurken, Armaoğlu'nun dikkat çektiği üzere, Milliyetçi Çin Hükümeti'nin Dışişleri Bakan Yardımcısı H. K. Yang da, 23-28 Şubat 1971'de Ankara'yı “*gayri resmi*” olarak ziyaret ediyordu. Bu resmi olmayan ziyaret sırasında Yang, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ve Başbakan Süleyman Demirel tarafından da kabul edilmiş; Dışişleri Bakan Vekili Hasan Dinçer ve Genel Sekreter Orhan Eralp ile de görüşmüştü. Yang, Ankara'dan ayrılırken verdiği demeçte, Türkiye ile Milliyetçi Çin arasında bir ticaret antlaşmasının imzası için temasta bulunulduğu açıklamasını yapıyordu. AP Hükümeti'nin yeni Çin politikası, Armaoğlu'nun da dikkat çektiği üzere, 12 Mart (1971) Muhtırasına “*bu şartlar içinde*” girdi.²² Milliyetçi Çin ile ilişkiler sürmekteydi. Türkiye, Çin gerçeğini birçok yönden değerlendirdi. Bu nedenle de kıtadaki varlığını güçlendiren Çin Halk Cumhuriyeti'nin kabulüne dair bir yaklaşıma ılımlı bakmaya başlarken bile, Milliyetçi Çin'le ilişkilerini sürdürmeye özen gösteriyordu. Ancak özellikle 12 Mart Muhtırası'nın iç siyasette doğurduğu sıkıntılar, zorlu bir sürecin göstergesiydi. Bu gelişmeler bir yönüyle de, 5 Ağustos 1971'de Türkiye'nin Çin Halk Cumhuriyeti'ni tanımasına ve ardından da Formoza'daki Milliyetçi Çin Hükümeti ile ilişkilerini kesmesine uzanan kapıyı da aralayacaktı.

Çin'in BM'de Temsili Meselesi Çerçevesinde Türkiye ve Çin (1971)

Çin'in Türkiye tarafından tanınması ve BM'de yerini alması konusu, 1971 yılında gerek Senato gerek Meclis'teki Dışişleri Bakanlığı bütçesi görüşülürken söz konusu olmuş ve Demirel Hükümeti'nin bu konuda daha önce belirtilen görüşü tekrarlanmıştı. Çağlayangil,

Salı günü Türk tütününe yeni pazar bulmak üzere, başkanlığını, Ege Tütün İhracatçıları Birliği Başkanı olan Haydar Aryal'ın yaptığı bir Türk heyeti önce Japonya'ya ardından Kızıl Çin'e gidiyordu. On kişilik Türk ticaret heyetinin Kızıl Çin gibi komünist bir ülkeye girebilmesi için, Türk-Amerikan Dış Ticaret Bankası aracılık yapacaktı. *Hürriyet*, 7 Ekim 1965; Bu ticaret heyeti, sadece tütün için değil diğer ihraç malları için de görüşmelerde bulunmaktaydı. *Hürriyet*, 24 Ekim 1965.

¹⁶ *Dünya*, 29 Ekim 1966, (Ereğli, Özel).

¹⁷ *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1966.

¹⁸ *DAB* 30-18-1-2 / 223-60-18, 14 Ağustos 1968.

¹⁹ *DAB* 30-18-1-2 / 229-7-17, 29 Ocak 1969.

²⁰ *DBB*, S. 75, Aralık 1970, s. 24.

²¹ *DBB*, S. 66-67, Mart-Nisan 1970, s. 25.

²² Armaoğlu, *a.g.m.*, s. 30.

Cumhuriyet Senatosu'nun Bütçe Komisyonu'nda, Çin'in BM'ye girmesinden yana olduğunu, fakat Milliyetçi Çin'in bu yüzden BM'den çıkarılamayacağını belirtmişti.²³ AP grubu adına konuşan Ertuğrul Akça için de, “teşkilâta yeni bir üye alırken, bir diğerini yani ...Milliyetçi Çin'i ... ihrac etmek ... uygun düşmemekte” idi.²⁴ Ertuğrul Akça'nın kendisine yönelttiği sorulara Hasan Dinçer'in verdiği cevap, Çağlayangil'den farklı olmamış, konuyu “milli menfaatler” ve “prensipilere sadakat”²⁵ gerekçeleriyle açıklamıştı.

Ancak bu açıklamalar, Esmer'e göre, “gerek hükümetin, gerek ona uyan Adalet Partisi Grubunun, Çin sorunu hakkında bilgilerinin eksik olduğu”nu işaret etmekteydi.²⁶ “Çin gerçeğini”, İngiltere, Fransa, İtalya, Kanada gibi devletler görmüştü. Sıra Türkiye'de idi. “Çağlayangil'in mantığını kabul etmeyen Formoza Çin'le birlikte Birleşmiş Milletlerde kalmak istemiyor”du. “Amerika'nın uydurduğu ve Çağlayangil'in kabul ettiği formülün uygulanmasına Formoza'nın tutumu bile engel”di.²⁷ Güvenlik Konseyi'nde “Formoza'nın Çin'e ayrılan yeri dolduramaması ve Çin'in temsil edilememesi” de Türkiye cephesindeki Çin politikasının tercihinde etkili bir unsurdur. Bu durum söz konusu olduğunda, Komünist Çin'in BM'de temsiline daha ılımlı bakılıyordu. Ülke esasında, Çin'in daimi üyeliğini değerlendiren Esmer'e göre, Çin BM'nin kurucularındandı, yeniden girmiyordu, Anayasa ile kendisine verilen ve mevcut durumda Formoza'nın temsil ettiği yeri elde etmek istiyordu. Bu durum, Çin'e Güvenlik Konseyi'nde daimi üyelik sağlamaktaydı ki, Çin'den başka bu nitelikte üyeliğe sahip olan Amerika, Sovyetler, İngiltere ve Fransa vardı. Devamında Esmer şunu ekliyordu: “Muhal farzedilsin, Akça'nın dediği ve hükümetin de ileri sürdüğü gibi, Çin yeniden üye olmaya razı olsa, yeni bir daimi Güvenlik Konseyi üyeliği yaratılamaz. Anayasanın değiştirilmesi gerekir ki, bu da olağan değildir”.²⁸

Şubat 1971 ortasına kadar 17'si Afrikalı, 18'i Avrupalı, 15'i Asya ve Ortadoğulu, 3'ü de Amerikalı (Küba, Kanada, Şili) olmak üzere 53 devlet, Çin ile ilişkiler kurmuş, ardından, Habeshistan, Nijerya ve Avusturya da Çin ile diplomatik ilişkiler kuran devletler arasında yerini almıştı. Esmer, Çin ile ilişki “kurmaktan çekinenler, Latin Amerikalılarla, Amerika'nın parmağına bakan uydulardır. Türkiye'yi, böyle onursuz yerde tutmaya hükümetin hakkı yoktur” diyerek, ağır bir eleştiride bulunmaktaydı. “Çin ile ilişkiler kurarsak, Formoza ile ilişkilerimiz ne olur diye düşünmeye hiç lüzum yok”tu. Bu sorunu Formoza -Federal Almanya'nın Hallestein doktrinine benzer bu tutumla- Çin ile ilişkiler kuran devletle hemen ilişkilerini kesip, elçisini geri almakla çözmüştü. Fakat “bu tutum, Formoza'yı bir kenara itmektedir. Hükümetin bu işi ele alması zamanı gelmiş ve geçiyor”du.²⁹ Gerçekten de Milliyetçi Çin, Kamerun'un Kıta Çini'ni resmen tanımasını protesto için onunla olan diplomatik ilişkilerini 3 Nisan 1971'de kesmişti. Milliyetçi Çin ile diplomatik ilişkisi olan ülkelerin sayısı 63'e düşmüştü.³⁰

Formoza ile Pekin arasında doğrudan doğruya görüşmeler yolu ile anlaşmaya varılması, Esmer'e göre, “olağan değil”di; “zira her ikisi de tüm Çin'i temsil etmekte olduğu iddiasında”ydı. Kıtaya hâkim olan Pekin, Formoza'nın, Çin toprağı olduğunu iddia ediyordu ve ondan vazgeçemezdi. Çin'in bütünü temsil etmekte olduğu iddiasından vazgeçmesi, Çin

²³ CSTD, C. 63-1, B. 36, 03. 02. 1971, s. 383-386.

²⁴ Millet Meclisi Tutanak Dergisi (MMTD), C. 11, B. 54, 20 Şubat 1971, s. 725.

²⁵ MMTD, C. 11, B. 54, 20 Şubat 1971, s. 740.

²⁶ Ahmet Şükrü Esmer, “Çin ve Biz”, *Ulus*, 27 Şubat 1971.

²⁷ Esmer, “Çin'in Uzun Parmağı”, *Ulus*, 11 Ocak 1971.

²⁸ Esmer, “Çin ve Biz”, *Ulus*, 27 Şubat 1971.

²⁹ Esmer, “Çin ve Biz”, *Ulus*, 27 Şubat 1971.

³⁰ *Ulus*, 5 Nisan 1971.

Kay-Şek'in "kendi varlığını inkâr etmesi" demek olurdu ki, o da onu yapamazdı. Esmer'in öngörüsüne göre, "fakat zaman", Formoza sorununu çözümleyecekti. Pekin'i tanıyan ülkelerle Formoza hemen ilişkilerini kesmekteydi. Pekin'i tanıyan ülkeler artıkça, Formoza ile ilişkileri sürdüren ülkelerin sayısı azalmaktaydı. Böyle bir gelişme, "Formoza'yı yalnızlık içine atmakta ve adeta bağımsız bir devlet olarak intiharına varmakta"ydı. "Bu yıl değilse, gelecek yıl Pekin şüphesiz, Birleşmiş Milletlerde, şimdi Formoza tarafından işgal edilen Çin'e ait yeri de alacağından, Formoza diye bir varlık kalmayacaktır" diyen Esmer'e göre, Türk Hükümeti, Çin'e ilişkin politikasını, özel bir durumda olan Amerika'ya bakarak değil, bu gerçeklerin ışığı altında değerlendirmeli ve ona göre düzenlemeliydi.³¹

Esmer'in bakış açısına göre, Çin girsin de Formoza kalsın diyenler, "ne söylediklerini bilmiyorlar"dı. Çin yeni üye olarak girecek de, "Çin'e anayasa ile ayrılan yer Formoza'nın elinde mi kalacaktır? Çin buna razı olur mu?" sorularını arka arkaya sıralıyordu. "Yıllardan beri, Çin'i temsil edemediğinden, Güvenlik Konseyinde, Formoza'nın sesi bile çıkmamakta"ydı. "Anayasa ile Çin'e ayrılan yer kime verilir?" sorusuna Esmer'in yanıtı "Şüphesiz Çin halkını temsil edene verilir ki, bunun da Pekin olduğu şüphe götürmez" şeklindeydi. Esmer'in bu konuda izlenen Türk politikasına da sert bir eleştirisi vardı. "Çin'e yerinin verilmesi her yıl Genel Kurulda tartışılmakta fakat buna karşı olan Amerika'nın manevraları ile kapı Çin'e kapalı tutulmaktaydı. Bu manevraların çevrilmesinde Türkiye, Amerika'nın suç ortağı olmuştur. Çin girsin fakat Formoza da kalsın formülü Amerika'nın icadı" idi. Esmer, Çin ile diplomatik ilişkiler kurmanın, stratejik ve ekonomik açıdan Türkiye'nin yararına olacağı kanısındaydı.³²

Mart 1971'de, Başbakan Süleyman Demirel'in iktidarı son bulmuş ve yeni Başbakan Nihat Erim olmuştur. 27 Mart 1971'de Brüksel'den Ankara'ya gelen Dışişleri Bakanı Osman Olcay, Yeşilköy Havaalanı'nda gazetecilere verdiği demeçte, Çin Halk Cumhuriyeti'nin BM'ye alınması konusunda, bakanlık görevine yeni başladığı ve hükümetle henüz temas etmediği için yeni hükümetin görüşünü söyleyecek durumda olmadığını belirtmişti. Fakat Olcay'a göre, Çin'in "inkâr edilemez bir varlık" olduğunu kabul etmek de bir gerçektir. NATO üyesi memleketlerin "hemen yarısı tanıma durumuna doğru" gitmekteydi.³³ Erim'in Dışişleri Bakanı Olcay, 25 Nisan 1971'deki demecinde ise, Çin Halk Cumhuriyeti'nin tanınması yolunda Dışişleri Bakanlığı'nda ve ilgili diğer bakanlıklarda yapılan incelemelerin "olumlu şekilde" sonuçlandığını belirtmişti. Bakanlık içi incelemelerden sonra Çin Halk Cumhuriyeti ile de "direkt temasa" geçilmişti; ancak bu temaslar uzun sürebilirdi.³⁴

4 Nisan 1971 tarihinde, Cumhuriyet Senatosu'nda, Başbakan Nihat Erim'in okuduğu hükümet programında; "Son zamanlarda kamuoyumuzun üzerinde durduğu Kıta Çin'i ile siyasal ve ekonomik ilişkiler kurulması sorununu, milli çıkarlarımıza uygun olup olmadığı yönünden önemle incelemekteyiz" denilmekteydi.³⁵ Bir diğer deyişle, Nisan ayında hükümet programındaki ifadeler doğrultusunda, Çin Halk Cumhuriyeti'yle ilişki kurulması nedenleri üzerinde uzun uzun durulduğu tarihlerde, Çin Halk Cumhuriyeti'nin "Kıta Çin'i üzerinde fiili hakimiyetini tesis etmiş" olması ve ayrıca konunun Türkiye'nin dış politika imkanlarını "daha

³¹ Esmer, "Çin İle İlişki Kurmak", *Ulus*, 12 Mayıs 1971.

³² Esmer, "Çin ve Biz", *Ulus*, 27 Şubat 1971.

³³ *DBB*, S. 78-79, Mart-Nisan 1971, s. 28.

³⁴ *DBB*, S. 78-79, Mart-Nisan 1971, s. 64-65.

³⁵ *CSTD*, C. 64, B. 57, 4 Nisan 1971, s. 506; Bir sonraki hükümet programında, Ferit Melen'in başbakanlığındaki hükümetin 30 Mayıs 1972'de okunan programında ise Çin Halk Cumhuriyeti ile Türkiye arasında kurulan ilişkilerin "tatbikat safhası"na girdiği ve kısa zaman içinde Pekin'de Türk Büyükelçiliği'nin de faaliyete geçeceği belirtilmekteydi. *Bkz.* *CSTD*, C.4, B. 62, 30 Mayıs 1972, s. 560.

doğru değerlendirebilmek yeteneğine” kavuşması açısından da taşıdığı önem dikkatle değerlendiriliyordu.³⁶

Türkiye-Çin Halk Cumhuriyeti görüşmeleri kapsamında, 8 Mayıs 1971’de, Dışişleri Bakanlığı’nın açıklamasına göre, “Türkiye ve Çin Halk Cumhuriyetleri hükümetleri, memleketleri arasında diplomatik ilişkiler kurulması için görüşmelere başlamak hususunda mutabakata varmışlar ve bu müzakereleri yürütmeye Fransa’daki Büyükelçilerini memur etmişler”di. Öte yandan, Milliyetçi Çin’in Ankara Büyükelçisi Li Yu-hsi 12 Mayıs 1971 günü, Dışişleri Bakanı’nı ziyaret ederek, Türkiye’nin Çin Halk Cumhuriyeti’ni “tanımayacağı ümidini izhar” etmişti.³⁷

Bir Çin ile ilişkiler sona ererken diğer Çin ile ilişkilerde yeni bir sürece giriliyordu. Çin Halk Cumhuriyeti ile diplomatik ilişkiler kurulması hususunda Bakanlar Kurulu kararı ile 13 Temmuz 1971 tarihinde Dışişleri Bakanlığı’na yetki verilmişti.³⁸ 24 Temmuz 1971’de ulusal basında, “Kıta Çin’i Ağustos’ta tanıyoruz” başlığıyla haberler çıkmakta ve Türkiye’nin Çin Halk Cumhuriyeti’ni Ağustos’un ilk haftasında tanıyacağı öngörülmekteydi.³⁹ Gerçekten de çok geçmeden tarafların diplomatik ilişkiler kurulması yönünde anlaşmaya vardığı, 5 Ağustos’ta Ankara ve Pekin’de yayınlanan ortak bildiri ile kamuoyuna açıklanacaktı.⁴⁰

Çin’in BM’de yerini alması ve tanınması konularında, Esmer’e göre, “en kati tutumda” olan Birleşik Amerika bu tavrından vazgeçmek eğiliminde görüldüğü halde, Esmer’in ifadesiyle, “Türkiye halâ Çin’i tanımamakta direnmekte”ydi. AP iktidarı, Amerika yanlısı bir dış politika izlediğinden, Çin ile ilişkiler kurmayı ve genel kurulda Çin’in BM’de yerini alması lehinde oy kullanmayı düşünmemişti. İngiltere gibi Amerika ile “Özel ilişkileri” olan bir devlet bile Çin ile diplomatik ilişki kurduğu halde, “Amerika gücenir düşüncesile” Türkiye, Çin ile ilişki kurmaktan çekinmekteydi.⁴¹

Nihat Erim Hükümeti, Mart 1971’de iktidara geldiğinde üzerinde yoğunlaştığı dış politika konuları arasında Çin de vardı. Genel olarak ülkelerin yaklaşımlarına bakıldığında, Kızıl Çin ile kurulacak ilişkinin Formoza ile ilişkileri ne yönde etkileyeceği sorunu, aslında 1949’dan beri farklı cepheleriyle dünya siyasetinde yer tutan bir konuydu. 1971’e gelindiğinde, “Çin’in tutumunda tek düzenlik yok”tu. Çin bazı ülkelerle yaptığı görüşmelerde, Formoza’nın kendi toprağı olduğunun ilanını şart koşmuştu. Bazılarından Çin’in Formoza üzerindeki iddialarının dikkate alındığını açıklamalarını istemişti. Bazılarından ise bu konuya ilişkin herhangi bir talepte bulunulmamıştı.

Ancak Esmer’e göre, “Pekin ile ilişkiler kurarken, Formoza ile de ilişkiler sürdürmek olağan değil”di. Formoza’nın bir süredir sergilediği Hallestein doktrinini anımsatan tutumu bu sorunu kendiliğinden çözümleyebilirdi. Fakat Federal Almanya’nın terkettiği Hallestein gibi bir formülü sürdürmek, Formoza için “uluslararası yaşantıda intihar etmek” anlamına gelecekti. “Zira Pekin’i tanıyanlar çoğaldıkça Formoza’yı tanıyanlar azalacak”tı. Esmer’e

³⁶ Erim Hükümetlerinin 7.4.1971 1 Yılı 7.4.1972, Başbakanlık Basın-Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara 1972, s. 205-206.

³⁷ DBB, S. 80-81, Mayıs-Haziran 1971, s. 18-19.

³⁸ DAB 30-18-1-2 / 269-52-2, 13 Temmuz 1971.

³⁹ Cumhuriyet, 24 Temmuz 1971.

⁴⁰ DAB 30-18-1-2 / 269-52-2, 13 Temmuz 1971.

⁴¹ Esmer, “Türkiye ve Çin”, Barış, 30 Temmuz 1971.

göre, Türkiye, Formoza'ya karşı “her hangi bir vecibe altında değil”di. Bu açıdan bakıldığında, Çin ile ilişki kurarken Amerika'ya değil, örneğin Kanada'ya bakılmalıydı.⁴²

Hatırlanacak olursa, 1949-1971 sürecine bakıldığında; 1949'da Tasvir'de Selim Sabit'in de dikkat çektiği üzere, başından beri Formoza'ya geçiş, iç ve dış politikada sarsıcı yansımaları olan uzun vadeli bir gelişme olmuştu. 1949'da Çin milliyetçi kuvvetleri gittikçe vahim bir vaziyete doğru sürüklenmiş, komünistlerle çarpışan generaller arasında bile “halli müşkül ihtilaflar” çıkmıştı. Bu iç gelişme, kutuplar arasındaki rekabeti şiddetlendirmiş, hatta “Uzak Şark'taki Anglo-Amerikan nüfuzuna sed çekecek” bir karakter bile kazanmıştı.⁴³ Diğer taraftan 1949'da Kızıl Çin cephesine bakıldığında, Çin'in çıkarları Sovyetler Birliği ve halk cumhuriyetleriyle olmalıydı. Ancak Çin komünistleri, çok geçmeden bir yandan Sovyet Rusya'nın anayasasının bir benzeri olan anayasayı örnek alırken, öte yandan Mao Tse-Tung'un bir “Asya Tito'su” olmak gayesini de gizleyememekteydiler.⁴⁴ Anlaşılan oydu ki, Komünist Çin de, dış baskıya direnen ve başkaldıran duruşuyla adeta bir Asya Tito'su olma yolunda emareler sergileyen Mao Tse-Tung'la -hatta komünist Çin Başbakanı Çu En-Lai'nin, 6 Ekim 1959'da neşredilen bir makalesinde “halka” atıf yapan kucaklayıcı ama bir o kadar da politik üslubuyla dillendirdiği üzere, “Komünist Çin Halkı Formozayı kurtarmaya”⁴⁵ da azmederek- Çan Kay-Şek'i devre dışı bırakmayı ve böylelikle idari ve ideolojik bir üstünlüğü garanti etmeyi amaçlamaktaydı. Ufukta bir uzlaşa ya da sulh da görünmüyordu; bu yönde beyan edilen temenniler vardı, fakat sahadaki gerçeği değiştirmeye yetmiyordu. 1960 yılına uzanan süreçte Kızıl Çin neredeyse her coğrafyada etkisini artırmış, iki kutba rağmen pozisyonunu güçlendirerek küresel bir güç olarak müdahalelerde bulunmuştu. Formoza ile Pekin'in ayrışması da bir o kadar büyümüşü. Böylesine bir ortamda Vatan gazetesinden M. H. Zal'a göre, barış açısından en doğru hareket tarzı, “iki Çinin yanyana yaşamağı içlerine yatırmalarında ve cebir tehdidiyle birbirini ele geçirmek hevesini bir tarafa bıraktıklarını belli etmelerinde”ydi. Ancak bu “ameli olarak” mümkün değildi. Fakat Zal, 1956'da, Uzakdoğu'da barış ve istikrarın bir gereği olarak bunu temenni etmekten de kendini alamıyordu.⁴⁶ Ancak Kızıl Çin'in Amerika ve Sovyet Rusya'nın yanında “üçüncü kuvvet olma” yolunda ilerlemesi ve Batı'ya direnmesi 1960'larda artan bir dozda ve dünya genelinde daha da hissedilir bir seviyeye ulaşmıştı. “Dış âlem-Olaylar” köşesindeki yazısında Dr. İlhami Masar'ın da vurguladığı üzere, bu durum, Mao'yu Çinliler açısından da, daha ön plana çıkarmaktaydı.⁴⁷ BM'de Çin'i temsil hakkının Pekin Hükümeti'ne verilip verilmemesi, 1960'larda, Dünya gazetesinden Ali İhsan Barlas'ın tanımıyla “artık müzminleşmiş bir mesele” halini almıştı. 1961'de bu mesele BM Genel Kurulu'nda görüşüldüğü zaman, Birleşik Amerika Genel Kurul gündemine alınmasını zahiren desteklemiş, sonra bir karar sureti teklif ederek Çin'in temsili konusunda yapılabilecek herhangi bir değişiklik kararının üçte iki çoğunlukla alınmasını ileri sürmüştü.⁴⁸ Bu da gösteriyordu ki, bir süre daha, konuya ilişkin karşıt öneriler sunulmaya devam edilecekti.

⁴² “Bilindiği gibi Doğu Almanya ile ilişki kuran her ülke ile Federal Almanya ilişki kurmaz, ilişki kurmuşsa onu hemen keserdi”. Nitekim bu yüzden Yugoslavya ile ilişkilerini hemen kesmişti. Fakat Federal Almanya artık Hallestein doktrinini arkada bırakmıştı. Bkz. Esmer, “Türkiye ve Çin”, *Barış*, 30 Temmuz 1971.

⁴³ Selim Sabit, “Çin'deki Makus İnkişaf”, *Tasvir*, 15 Ekim 1949.

⁴⁴ *Yeni Sabah*, 2 Ekim 1949.

⁴⁵ *Yeni Gün*, 23 Ekim 1959.

⁴⁶ M. H. Zal, “Kızıl Çin'in Bir Teklifi”, *Vatan*, 9 Temmuz 1956.

⁴⁷ İlhami Masar, “Çin'de Ne Oluyor?”, *Barış Dünyası*, S. 57, Şubat 1967, s. 48.

⁴⁸ Ali İhsan Barlas, “Çin ve Birleşmiş Milletler”, *Dünya*, 15 Eylül 1962.

Yıllara yayılan çetin bir rekabet ortamında, yirmi yıl önce Kıta'da elde ettiği iktidarı 1949'da kaybetmiş olan Çan Kay-Şek ve "Milli Çin Hükümetinin son kalesi: Formoza"⁴⁹, iddiasını uzun yıllar boyunca sürdürmek zorundaydı. Nitekim "Çin" in idaresinde, 1950'den beri fiilen varolan bu iki boyutluluk, 1971'e gelindiğinde, BM'yi ilgilendiren yönüyle de, uzun süredir çözüm bekleyen karmaşık bir sorun olarak, bir kez daha Genel Kurulun gündemine gelecekti.

Başkan Nixon'un Yeni Kıta Çin Politikası, "İki Çin" veya "Bir Çin, Bir Formoza" Formülü

1971 yılının eşiğinde, birçok ülke Kıta Çini resmen tanımanın ve diplomatik ilişki kurmanın doğuracağı ekonomik faydaları düşünürken⁵⁰, bu durumun aynı zamanda Milliyetçi Çin ile diplomatik ilişkilerin bozulmasına ve dolayısıyla Formoza ile ticaretin de durmasına sebep olacağı gerçeği nedeniyle, bir ikilem yaşamaktaydılar. Diğer taraftan, iki kutup arasındaki ilişkiler bir yumuşama sürecine girmiş görünüyordu; ancak Kızıl Çin de üçüncü bir süper güç olma çabasındaydı. Çin'de 1958'den itibaren istatistik yayınlanmadığı için, yeni metotların halk ekonomisine, devlet bütçesine, milli gelir, üretim, ücretler ve fiyatlar bakımından hangi etkiler yaptığını ölçmek imkânsızdı. Bu konuda "Çin'de Neler Oluyor" başlıklı yazısında dikkat çeken Arif Gelen, pazar araştırmaları üzerinde durarak, Kıta Çini'nde, "tüketicilere hizmet amacıyla, Batı ülkelerindekine benzer metodlar"ın da uygulanmaya başlandığının altını çizmekteydi.⁵¹ Komünist Çin'in ekonomik tercihlerde kapitalist yöntemleri kayda aldığı söylenebilirdi. Çin, 1970'te BM'ye girmek üzereydi. Esmer'in de belirttiği üzere, Amerika bunu durdurmaya çalışmıştı ve "şimdi de Çin'i Birleşmiş Milletlere sokmamak politikasından ayrılarak, Çin'i içeri almak ve Formoza'ya da içeride bırakmak gibi bir formül üzerinde" çalışmaktaydı.⁵²

Esmer'in yorumuyla; Çin de son birkaç yıl içinde 1966'da giriştiği Kültür İhtilalini "bir yana iterek, uluslararası topluluğa geri gelmiş" ve sanayi alanında gelişme göstererek, nükleer güç elde etmişti. Aralarında İngiltere, Fransa, İtalya ve Kanada'nın da bulunduğu elliden fazla ülke Çin'i tanımış ve diplomatik ilişkiler tesis etmişti ve Çin son dönemde "az kaldı Birleşmiş Milletlerde" yerini de alıyordu. Çin'i yalnızlaştırmayı planlayan Amerika, bu konuda kendisi yalnız kalmak üzereydi. Bu koşullar altında Amerika da Çin politikasını, yeniden gözden geçirmek ve kısmen yumuşatmak durumunda kalmıştı.⁵³

Şubat 1970'de Başkan Nixon Amerika'nın dış politikasına ilişkin Kongre'ye verdiği raporda, "700 milyon nüfuslu Çin'in uluslararası toplum dışında tutulamayacağını belirtmiş, ticari ablukayı azıcık yumuşatmış, Çin'e Amerikalıların gezisi üzerindeki kayıtları da hafifletmişti". 1972 seçimlerinde Başkan aday olacağını açıklayan Senatör McGovern ise Pasifik Üniversitesi'nde yaptığı konuşmada, Amerika'nın Çin'le diplomatik ilişkiler kurmasını ve Çin'in BM'ye girmesine engel olmaktan vazgeçilmesini istemiş, hatta "Çin'in temsilcisi

⁴⁹ Tan, 11 Aralık 1949.

⁵⁰ Örneğin, Fransız haftalık dergisi "Express" in iddiasına göre, İran Şahı, Basra Körfezi emirliklerinde devrimci hareketleri desteklemekten vazgeçmesi için Pekin rejimini resmen tanımayı planlamaktaydı. Express, İran Şahı'nın Kıta Çini ile diplomatik irtibatlanmanın doğuracağı yarar ve sonuçları içeren gizli bir belgeyi incelemekte olduğunu yazmıştı. Dergi, belgede Kıta Çini'ni resmen tanımanın İran'ın gübre ve petro-kimya ürünlerine yeni bir pazar açacağına, fakat Tahran'daki Milliyetçi Çin Büyükelçiliği ile ilişkilerin bozulmasına ve Tayvan'la ticaretin durmasına sebep olacağına dikkat çekildiğini belirtmekteydi. Bkz. Ulus, 4 Ocak 1971.

⁵¹ Arif Gelen, "Çin'de Neler Oluyor?", Ulus, 23 Ocak 1971; Örnek olarak, Pekin'deki Tung-Fen mağazası, Lao-Şan mağazası, Şih Çing-Şan demir çelik fabrikalarının yenilik çabalarına ve halkın nabzını ölçen anketlerine dikkat çekilmekteydi.

⁵² Esmer, "1971 Eşiğinde", Ulus, 1 Ocak 1971.

⁵³ Esmer, "Çin'in Amerika Tarafından Tanınması", Ulus, 12 Şubat 1971.

olarak Formoza hükümetini tanımaya devam etmek tamamen saçma bir şeydir” demişti. Ancak -Esmer’in de işaret ettiği üzere- Amerika’nın Formoza ile imzaladığı antlaşmalar; Amerika’nın Komünist Çin’in BM’ye alınması yönünde bir yaklaşım sergilemesine engel teşkil ediyordu. Fakat 15 yıl gibi uzun bir zaman diliminde, şartlar değişmişti. Antlaşmalar, Çan Kay-Şek’in kıtaya dönebileceği ihtimaline göre imzalanmıştı. “Böyle bir ihtimalin mevcut olmadığını artık Çan Kay Şek’in kendisi de anlamış olmalı”ydı.⁵⁴ Esmer’e göre, aslında Çin’i temsil etmeyecek olan Çan Kay-Şek’in Formoza’da yeri olamazdı. Ayrıca “Formoza sanıldığı gibi Çinli halkla meskûn bir ada değil”di. Formoza’da ezici çoğunluk Formozalılardı. Eğer Çin’den ayrı bir Formoza devleti kurulacaksa, onun başına yabancı sayılan Çan Kay-Şek geçemezdi; Formozalılar bir Formozalının geçmesini isterdi. Esmer Formoza’yı on yıl kadar önce ziyaret ettiğinde, halkın Çinlileri “yabancı saydıklarını” görmüştü. Aslında “Formoza’nın bağımsızlığı için savaşılan bir kurtuluş örgütü de var”dı.⁵⁵

Esmer’in Mart’taki ifadesiyle “Vietnam çıkmazından kurtulmak için Kamboç’a, Kamboç çıkmazından kurtulmak için de Laos’a saldıran Nixon”, Çin’de de benzer bir durumdaydı. Fakat mevcut durumda, Çin’in müdahale edeceğine dair bir belirti yoktu. Önceki örneklerle kıyaslanırsa, Kore’ye müdahale ettiği sırada Çin’in Sovyetlerle ilişkileri iyi idi. Hâlbuki mevcut durumda Çin’in Sovyetlerle ilişkileri iyi değildi. Diğer taraftan, Amerika da Çin’i kışkırtmaktan çekiniyordu. Nixon’un, Amerika tarafından yirmi yıldır izlenen Çin politikasını gözden geçirmede ve Çin ile ilişkiler kurmak yolunu seçtiği sezilmekteydi.⁵⁶ Yaklaşık iki hafta sonra Esmerin de dikkat çektiği üzere, Amerika’nın Vietnam’da açtığı savaşa karşı mevcut zamana kadar Kuzey Vietnamlılara ve Vietkong’a yardım sağlamakla yetinen Çin, Laos’un istilası ve hele Kuzey Vietnam’ın istila tehdidi altında kalması üzerine, “kımıldamaya başlamış”tı. Çin Halk Cumhuriyeti Başbakanı Çu En-Lai, yanına kalabalık bir heyet alarak, Hanoi’ye dört günlük bir ziyaret yapmıştı.⁵⁷ Bu da Amerika’nın Çin Hindi’ndeki planlarının sınırlanacağını işaretledi.

1971 ilkbaharında; kendisine yakın olan Kanada, İtalya, Şili gibi birçok devlet Çin ile ilişki kurmaya başlayınca; yalnız kalmakta olduğunu gören Amerika, Esmer’e göre, Çin’in bir masa tenisi takımını Pekin’e çağırmasını fırsat sayarak, diplomatik ilişkiler kurmak olmasa da, onunla diyalog kurma çabasına girişmişti.⁵⁸ Çin-Sovyet ilişkilerinde olumsuz hava eserken, Çu En-Lai da, Amerika ile görüşmeye hazır görünüyordu.⁵⁹ 1971 yazına gelindiğinde; Çin’in uluslararası toplum içinde ve BM’de yerini alması çoğu zaman Amerika tarafından tanınması sorunu ile iç içe geçmiş bir haldeydi. Esmer bunun nedenini, “Çin’in Birleşmiş Milletlerde yerini almasını engelleyen Amerika olması”na bağlamaktaydı.

Çin’in Amerika tarafından tanınmasına gelince; “Amerika’nın Formoza’ya karşı 1955’te giriştiği vecibe”, buna başlıca engeldi. 1955’te Başkan Dwight David Eisenhower, Formoza’yı saldırıya karşı korumak için bir ittifak imzalamıştı ki, “bu tüm Çin’i temsil ettiği kavramına dayanan Formozayı kıtadan gelecek saldırıya karşı savunma anlamını taşımakta”ydı. Bununla Formoza’nın Çin’in meşru hükümeti olduğu da tanınmıştı. Ancak aradan geçen 16 yıl içinde durum değişmişti. Kıtadaki Çin altmış kadar ülke tarafından tanınmıştı. Belki de BM’ye girecekti. “Asya kıtasına ait hiç bir sorun Çin’siz çözülemez”di. Hatta silahsızlanma da

⁵⁴ Esmer, “Çin’in Amerika Tarafından Tanınması”, *Ulus*, 12 Şubat 1971.

⁵⁵ Esmer, “Çin’in Geri Gelişi”, *Ulus*, 2 Temmuz 1971.

⁵⁶ Esmer, “Çin Müdahale Eder mi?”, *Ulus*, 5 Mart 1971.

⁵⁷ Esmer, “Çin Kımıldıyor”, *Ulus*, 20 Mart 1971.

⁵⁸ Esmer, “Çin İle İlişki Kurmak”, *Ulus*, 12 Mayıs 1971.

⁵⁹ *Ulus*, 13 Mayıs 1971.

gerçekleşemezdi.⁶⁰ Temmuz 1971'deki haberlerin dikkat çektiği üzere, Çin-Amerikan ilişkilerinin normalleştirilmesi için Çin Halk Cumhuriyeti Başbakanı Çu En-Lai, Nixon'un özel danışmanı Henry Kissinger'e sekiz maddelik bir plan sunmuştu. Herhangi bir şart koşmayan bu programın Amerikan askerlerinin Tayvan'dan ve Çin Hindi'nden çekilmesi, Çin'in BM'ye alınma hakkının kabulü ve Japonya'da militarizmin yeniden canlanması konularını kapsadığı ileri sürülmekteydi. Pekin'deki diplomatik çevreler, Çin'in Tayvan ve Çin Hindi'ne yönelik isteklerinin öteden beri bilinen tutumuna uygun olduğunu ifade etmekteydiler. Beyaz Saray ve Dışişleri Bakanlığı ise Çin'in sekiz maddelik planı hakkında Pekin'den yansıyan haberleri yorumlamayı reddetmişti. Ayrıca resmi çevreler gerçek anlamıyla bir planın mevcut olup olmadığından şüphe etmekteydiler. Bu çevrelere göre, Çu En-Lai kesin bir plan sunmaktan ziyade, Çin ile Amerika arasında, ilişkilerin normalleşmesi için, çözülmesi gereken ve öteden beri bilinen bazı sorunları sıralamakla yetinmişti. Diğer taraftan Tokyo'dan alınan bir habere göre, Japon Hükümeti, Milliyetçi Çin'i tanımayı sürdürecekti. Japonya Başbakanı Eisaku Sato Parlamento'da yaptığı bir konuşmada, Japonya'nın Milliyetçi Çin'e borç vermeye devam edeceğini ifade etmişti.⁶¹

Formoza meselesinin nasıl çözümleneceğini, Başbakan Çu En-Lai, üç Amerikan gazetecisine verdiği yemekte açıklamıştı. Amerika ile ilişkiler kurulmasına tek engelin Formoza sorunu olduğunu belirten Çu En-Lai, "*Amerika askerlerini Formoza'dan ve deniz kuvvetlerini de bu bölgeden çekerse, mesele çözülür*" demişti. Çu En-Lai'ye göre, Formoza meselesi o zaman "*Çin'in iç işi olur ve kolayca çözülür*"di. Çin Başbakanı, Amerika'nın destek ve himayesinden yoksun kalacak olan Çan Kay-Şek'in, Pekin'e karşı direnemeyeceğini ima etmişti ki, Esmer'e göre "*doğru*"ydu. Çu En-Lai, bu durumda, Çan Kay-Şek ve onunla Formoza'ya çekilenlerin suçlandırılmayacaklarını da belirtmişti. Esmer'in yorumuna göre, "*Belki de eninde sonunda Formoza meselesi, Çu En Lai'nin ileri sürdüğü formül içinde çözümlenecek*"ti. "*Zaman, Çin'in lehine ve Formoza'nın aleyhine işliyor*"du.⁶² Birleşik Amerika'nın, Kıta Çini'nin BM'ye alınması için oy kullanacağına ilişkin olarak; Nixon'un Dışişleri Bakanı William Pierce Rogers, Birleşik Amerika'nın sonbaharda BM Genel Kurulu'nda yapılacak oylama sırasında Pekin'in üyeliği lehine oy kullanılacağını, buna karşılık, Milliyetçi Çin'in, BM'den çıkarılmasına karşı koyacağını açıklamıştı. Rogers, Komünist Çin'in nüfusunun 700 milyon, Milliyetçi Çin'in ise 14 milyon olduğu kıyaslamasını yaptıktan sonra "*Pekin yönetimi dünya nüfusunun dörtte birini temsil ediyor*" demişti.⁶³ Diğer taraftan, İngiltere Dışişleri Bakanı Alec Douglas Home, Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmasında "*İki ülkeye uygun gelecek bir tarihte, Çin Halk Cumhuriyetine bir ziyarette bulunmak isterdim*" şeklindeki bir temennisini dile getiriyordu. Douglas Home, Çin ile İngiltere arasında büyükelçi gönderilmesinden söz etmiş ve bu arada da İngiltere'nin Tayvan'da bulunan ve Kıta Çini tarafından varlığı diplomatik temsilcilik gönderilmesine engel sayılan konsolosluğun Milliyetçi Çin Hükümeti nezdinde akredite olmadığını da sözlerine ekliyordu.⁶⁴

⁶⁰ Ahmet Şükrü Esmer, "Çin'in Geri Gelişi", *Ulus*, 2 Temmuz 1971, s. 3; Fakat Esmer'in değerlendirmesine göre, iki mesele birbirinden ayrılmalıydı. Amerika tarafından tanınmadıkça da Çin BM'de yerini alabilirdi. Amerika Çin'in BM'de yerini almasını engellemekte aktif bir rol oynamaz ve pasif kalırsa, Pekin kolayca yerini alırdı. "*Aslında geçen yıl genel kurulda yapılan oylamada Çin lehinde çoğunluk sağlanmıştı. Fakat her yıl yaptığı gibi, Amerika 'önemli bir sorun' olduğundan kararın üçte iki çoğunlukla verilmesi yolunda bir karar aldığından, bu çoğunluk sağlanamamış ve Çin gene dışarda kalmış*"tı.

⁶¹ *Ulus*, 22 Temmuz 1971.

⁶² Esmer, "Çin'in Geri Gelişi", *Ulus*, 2 Temmuz 1971)

⁶³ *Bariş*, 4 Ağustos 1971.

⁶⁴ Bkz. Londra (A.A)'dan alınan haber, *Bariş*, 4 Ağustos 1971; Cumhuriyet gazetesinin "Dış Basında" köşesinde The Times'tan aktarılan "*İki Çin ve B.M.*" başlıklı yazıya göre, Amerikan Dışişleri Bakanı William Rogers,

Dünyanın büyük ülkeleri arasında yer alan Komünist Çin'in, BM dışında bırakılması neredeyse imkânsız bir hal almıştı. Çin, dünyadaki siyasi gücünü arttırmaktaydı. Nitekim 1972'de Nixon Pekin ziyaretiyle artık, adeta tek bir Çin politikasına yöneldiğini gösterecekti. Başkan Nixon'un Çin gezisi, İsmail Cem'e göre herşeyden önce, "Çok merkezli" bir dünyanın kendini tescil ettirmesi anlamına gelmekteydi.⁶⁵

Başkan Nixon'un Çin'i ziyaret etme kararının dünyada yarattığı heyecana dikkat çeken Cumhuriyet gazetesinin "Dış Basında" köşesinde, Art Buckwald'ın "Çin'i Beklerken" başlıklı International Herald Tribune'deki yazısına göre, "iki dev" arasında normal ilişkilerin başlamasından önce çözülmesi gereken birçok sorun vardı. Bunların başında gelen ise "isim sorunu" idi.⁶⁶ Ayrıca, Birleşik Amerika Savunma Bakanlığı'na göre, Kızıl Çin, Parcel Adaları'nda bir deniz üssü kuruyordu. Parcel Adaları, üzerinde Formoza, Komünist Çin, Güney Vietnam ve Filipinler'in hak iddia ettiği bir Mercan Adaları topluluğuydu.⁶⁷ Uzakdoğu'da işler gittikçe karmaşık bir hal alıyordu. Bu kadar yoğun olaylar ağında, belki de Formoza Meselesi'nin çözümü de sonuçlanmak üzereydi.

Başkan Nixon, "Kıta Çini'ne karşı yeni politikamız dünyayı büyük bir tehlikeden kurtaracak" demektedir. Manchester havaalanında yaptığı konuşmada Nixon: "800 milyon erkek ve kadının tecrit edilmiş durumuna son vermek üzere Çin'e gidiyorum" derken, bu duruma son verilmezse dünyanın geleceğinin tehlike içine düşeceğini iddia ediyordu.⁶⁸ Dışişleri Bakanı Rogers da BM'de, Pekin'e de, Formoza'ya da yer olduğu iddiasındaydı. Amerika, Esmer'in de dikkat çektiği üzere, bu tutumuyla "İki Çin" veya "Bir Çin, bir Formoza" formülünün uygulanmasından yana görünüyordu. Bu tavrı ile Amerika, Pekin'i BM'ye sokmamak yönünde 22 yıldan beri izlediği politikadan ayrılmaktaydı. Amerika, Çin'e de Formoza'ya da yer vermemekteydi, ancak "bu formülü, Pekin de Formoza da kabul etmiyor"du. Esmer'e göre, Çin'in BM'ye üyeliği sorunu, 'şüphesiz', Başkan Nixon'un ulusal güvenlik danışmanı Kissenger ile Çu En-Lai arasında 9 Temmuz 1971'de yapılan pazarlığın bir maddesiydi.⁶⁹

Pekin'in Dünya Teşkilatına girmesinin destekleneceğini belirttiği konuşmasında, Formoza rejimi üzerinde de durmuştu. The Times'e göre, anlaşılan oydu ki, Washington'un Formoza'yı "Dünya Teşkilatından kovma niyeti yok"tu. Bu durumda ortada "iki Çin" formülü kalmaktaydı; bu formülün uygulanması için de, Arnavutluk'un sunmuş olduğu karar tasarısı yerine, yeni bir karar tasarısı sunmak gerekiyordu. Çünkü Arnavutluk tasarısı "Pekin'in BM'e davetini ve Formoza'nın kovulmasını" öngörmekteydi. Yeni tasarının ise hem Pekin'in BM'ye girmesini, hem de Formoza'nın Dünya Teşkilatında kalmasını sağlaması gerekmektedir. O zaman Güvenlik Konseyi, hangi Çin'in devamlı üye, hangisinin de sadece Genel Kurul üyesi olarak kalacağına karar verirdi. Bu arada unutulmamalıydı ki, Pekin, bir hafta önce, "Formoza B.M. de kaldığı takdirde, Dünya Teşkilatına girmeyeceğini bir kez daha açıklamış"tı. Cumhuriyet, 6 Ağustos 1971.

⁶⁵ Başkan Nixon gibi "politik kariyerini, McCharty komisyonlarında ve anti-komünizmin şampiyounluğu ile başlatmış" bir Amerikan liderinin Çin'le diyalog kurmak görevini yüklenmesi, "tarihin garip oyunlarından biri"ydi. "Olayların İzinde" köşesi, İsmail Cem, "ABD ve Çin", Milliyet, 18 Şubat 1972.

⁶⁶ Çünkü "Çin Halk Cumhuriyeti" adı Amerikalılara uzun gelmekte ve dilleri dönmemektedir. Bu isim uzun olmasının dışında, gazete manşetlerine de sığmamaktaydı. Çoğu Amerikalılar kısaca "Komünist Çin" ya da "Kızıl Çin" adını tercih etmekteydiler. Ayrıca "Formoza rejimi" de Pekin hükümetine başka isimleri takmak istemekte, "fakat ayıp olur diye" bunları açıklayamamaktaydı. Cumhuriyet, 27 Temmuz 1971.

⁶⁷ Washington kaynaklı haber için bkz. Ulus, 9 Temmuz 1971. Çin BM'nin yeniden düzenlenmesini istiyordu. Çin Ulusal Halk Kongresi Yürütme Kurulu Başkan Yardımcısı Kuo Mojo, Pekin'i ziyaret etmekte olan Japon gazetecilerle yaptığı konuşmada, BM'nin, Sovyetler Birliği ve Birleşik Amerika tarafından yönetilen bir kurum haline gelmesini eleştirmiş, "Bu kurum, büyük küçük bütün üyelerinin görüşlerini yansıtacak şekilde yeniden teşkilatlandırılmalıdır" önerisinde bulunmuştur. Tokyo kaynaklı haber için bkz. Ulus, 9 Temmuz 1971.

⁶⁸ Barış, 8 Ağustos 1971.

⁶⁹ Esmer, "Çin, Amerika, B. Milletler", Barış, 8 Ağustos 1971.

Ağustos 1971'de Birleşik Amerika'nın halen "iki Çin"i siyasi vizyonunda tutmak istediği söylenebilirdi. Ama artık değil aylar, günler bile büyük siyasi değişimleri beraberinde getiriyordu. Çin'in 22 yıldır BM'ye girememesinde Amerikan etkisinden bahsedilebilirdi, fakat özellikle Çin'in de tavrı etkili olmuştu. Kızıl Çin rejimi tesis edildikten sonra Kore Savaşı'na müdahalede bulunan Çin, Güney Kore'yi savunan BM gücü ve Birleşik Amerika ile savaşa girmişti. Mevcut durumda da BM üyeliği konusunda, Formoza ihraç edilmedikçe Çin Halk Cumhuriyeti'nin BM'ye üye olmayacağı şeklinde sert bir tavır sergiliyordu. Resmi Yeni Çin Haberler Ajansı, Çin Halk Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nın bir bildirisini yayımlamış ve bu bildiride Birleşik Amerika'yı "iki Çin yaratmak istemekle" suçlamıştı. Bu bildiri, Başkan Nixon Kızıl Çin'i ziyaret edeceğini açıkladığı günden beri, "Birleşmiş Milletler ile ilgili ilk resmi açıklama" olmuştu.⁷⁰

Zorlu ve değişken siyasi şartlar karşısında Amerika ise birkaç seçeneği eşzamanlı olarak elinde tutuyordu ve buna göre ilişkilerini bir yönden Formoza'daki yönetimle diğer yandan Kıta Çin'iyle de başka etmenler ve çıkarlar çerçevesinde ve farklı bir satıhta devam ettirme gayretindeydi. "İki Çin" kâğıt üzerinde uygulanabilir bir tasarım olarak gündemdeydi ancak böyle bir durum karşısında taraflar yani hem Pekin hem de Taypey bu alternatife tepkili görünüyordu. Pekin'in *de jure* Çin olarak tanınması ama Formoza'nın da tamamen farklı bir devlet bütünselliğinde tanınması ihtimali de düşünülebilirdi. Ancak -basına ve arşive yansıyan bilgiler de gösteriyordu ki- bunun ne dereceye kadar uygulanabilir olduğu hususu oldukça tartışılmalıydı.

Türk Dışişlerinin Kıta Çin'i'ni Tanınması Ancak Milliyetçi Çin'in BM'den İhracını İstememesi (Ağustos 1971)

Türkiye ile Çin Halk Cumhuriyeti arasında diplomatik ilişki kuran antlaşmanın Paris'te imzalandığı, Ağustos'un ilk haftasında Dışişleri Bakanlığı'na açıklanacaktı. Diplomatik ilişkilerin kurulmasına ilişkin ortak bir bildiri de yayımlanacaktı. Buna göre Türk Hükümeti, Çin Halk Cumhuriyeti Hükümeti'nin, Çin'in resmi hükümeti olduğunu kabul etmekteydi. Türkiye ile Çin'in arasında diplomatik ilişkiler kurulmasına ilişkin ortak bildiri, Ankara ve Pekin'de aynı zamanda yayınlandı. Türkiye böylece, Çin Halk Cumhuriyeti'ni tanıyan 65. ülke oldu. Paris'teki ikili görüşmeler sonunda hazırlanan ortak bildiri, 4 Ağustos 1971 günü Türkiye ve Çin'in Paris Büyükelçileri Hasan Esat Işık ile Huang Çen tarafından imzalandı. 4 Ağustos günü İzmir'de gazetecilerle konuşan Dışişleri Bakanı Osman Olcay, konuya ilişkin olarak, Çin Halk Cumhuriyeti'ni tanıma kararı verirken, "hiç bir devletin tesiri altında kalınmadığını" belirtti. Osman Olcay bu arada Çin Halk Cumhuriyeti'nin BM'ye kabulü konusunda Türkiye'nin "müsbet oy" vereceğini de ifade ederek "ancak Milliyetçi Çin'in de Birleşmiş Milletlerden çıkarılma kararına karşı çıkacağı" açıklamasında bulundu. Tanıma bildirisi karşısında, Milliyetçi Çin ise, Ankara'nın bu konudaki tutumunu protesto eden bir bildiri yayınladı. Ancak Milliyetçi Çin bu bildirisinde, Türkiye ile ilişkilerin "kesilmesi" deyimini yerine "dondurulmasından" söz etmekteydi. Her iki tarafın büyükelçisi, Pekin'in Türkiye tarafından tanınmasından sonra Ankara ve Taypey'den ayrıldı.⁷¹

Konu, Meclisin açık oturumlarında da tartışılmıştı. Erim Hükümeti'nin Çin Halk Cumhuriyeti'ni tanınması yolundaki çalışmalarının, "memleketin hayrına olmayacağı" yönünde Cumhuriyet Senatosu Samsun üyesi Fethi Tevetoğlu'nun 4 Ağustos 1971 tarihli demecine bakıldığında; Kızıl Çin'in BM'deki durumu bir karara bağlanmamışken, Kızıl Çin Türkiye'nin hudut komşusu bulunmadığı halde, Birleşik Amerika'nın Cumhurbaşkanı

⁷⁰ Barış, 22 Ağustos 1971.

⁷¹ DBB, S. 82-83, Temmuz-Ağustos 1971, s. 47-48.

tarafından Kızıl Çin'e yapılacak ziyaretin tarihi ve gelişimi bilinmezken, Türk hariciyesinin "Kızıl Çin nezdinde kendiliğinden acele ve hassasiyetle münasebet ve müzakereye talip oluşu"nu sert bir dille eleştirmekte ve bu durumun "diplomatik ve ideolojik bir deprem felaketi" olacağını düşünmekteydi. Tevetoğlu'na göre, birkaç diplomatın gaflet ve çabasıyla "Kızıl Çin'i tanımak oldu-bittisi", bir "devletler hukuku kabalığı" ile yıllardır dostane ilişkiler sürdürülen Milliyetçi Çin'e "Buyurun kapı dışarı" demek, Türk'ün asalet ve ananesine yakışmayan bir tutum ve davranış olarak Türk diplomasi tarihine gölge düşürecekti.⁷² Kasım Gülek ise 5 Ağustos 1971 tarihinde Cumhuriyet Senatosu'nda, daha önceki görüşlerine benzer bir yaklaşımla, "Türkiye'nin Çin Halk Cumhuriyeti ile siyasi ilişkiler kurmasının yerinde bir hareket olduğuna dair" bir demeç veriyordu.⁷³ Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Sadi Koçaş, 6 Ağustos 1971 günü anlaşma hakkında bilgi vererek, tanıma kararının münhasıran Türkiye'nin devletlerarası çıkarları gözönünde bulundurularak alındığını ve söz konusu kararda hiçbir yabancı devletin "tesir hatta telkini olmadığını" belirtiyordu.⁷⁴

Ancak radyo ve basında konuya dair eleştirel değerlendirmelerin arttığı da gözlemlenebiliyordu. Bu gelişmeler üzerine, 9 Ağustos'ta Millet Meclisi'nde Sadi Koçaş, Çin Halk Cumhuriyeti ile kurulan diplomatik ilişkiler konusunda önceki birleşimde yaptığı konuşma üzerinde ileri sürülen ve radyo ve basında yayınlanan görüşlere dair gündem dışı bir demeç vermiş⁷⁵ ve gruplar adına söz alarak konuşma yapan Milletvekillerinin soru ve eleştirilerine cevap vermişti.⁷⁶ Konu hakkında gruplar adına yapılan görüşmelerde, AP grubu adına söz alan Orhan Dengiz, Hükümetin, "Memleketimizin yüksek menfaatleri ...gerektirdiği için" Çin Halk Cumhuriyeti'ni tanıdığını beyan ettiğini; ancak ne o zaman ne de şimdi "bu yüksek menfaatlerin nelerden ibaret olduğunu" açıklamadığını ifade ederek; Milliyetçi Çin'in Türkiye'den çıkarılması şartıyla anlaşma yapılabileceğini ileri süren Çin Halk Cumhuriyeti'nin teklifinin "maalesef kabul" edildiğini bunun da, Türk Devleti'nin asırlar boyu diğer bir devlet temsilcisine bugüne kadar yapmadığını, "maalesef üzücübir «git» deme şekli" olduğunu bu durumun partileri ve millet tarafından kabul edilemeyecek bir yaklaşım tarzı olduğunu söylemişti.⁷⁷ MGP grubu adına söz alan Turhan Feyzioğlu ise "Milliyetçi Çin'in Türkiye'de kalmasını çok istediklerini", bunda hislerinden çok millî menfaatlerin etkili olduğunu; ancak mevcut durumun buna mani olduğunu ifade etmiş, Atatürk'ün duygusallığa yer olmayan gerçekçi dış politikasından -Türk-Sovyet ilişkileri örneğinden- hareketle, Çin Halk Cumhuriyeti ile ülke çıkarları doğrultusunda geliştirilen ilişkilerde teyakkuz halinde olunması gerektiği, zira Çin Halk Cumhuriyeti'nin rejim ihracı arzusunda olduğunu, bu nedenle "komünist hareketlere, Mao'cu hareketlere karşı" dikkatli olunması gerektiği uyarısında bulunmuştu.⁷⁸

Öte yandan Adalet Partisi Genel Başkanı ve eski Başbakan Süleyman Demirel, 8 Ağustos'ta "Kızıl Çin'i niçin tanıdınız, niçin bu ortamda ve bu zamanda tanıdınız? Hangi şartlarla tanıdınız, onlar size ne şart koştular, siz onlara ne şart koşunuz, sizin koştuğunuz şartlardan hangileri kabul edildi, onların koştuğu şartlardan hangilerini siz kabul ettiniz? Şeklinde Sadi Koçaş'a bir dizi soru yöneltmiş; konu hakkında daha önce yapılan açıklamaların yetersiz olduğunu ve tatmin edici bir cevap alınamadığını, şimdi yapılan açıklamaların da bu

⁷² CSTD, C. 66, B. 97, 4 Ağustos 1971, s. 422-424.

⁷³ CSTD, C. 66, B. 98, 5 Ağustos 1971, s. 460-461.

⁷⁴ MMTD, C. 16, B. 144, 6 Ağustos 1971, s. 535-536; DBB, S. 82-83, Temmuz-Ağustos 1971, s. 48.

⁷⁵ MMTD, C. 16, B. 145, 9 Ağustos 1971, s. 583-586.

⁷⁶ MMTD, C. 16, B. 145, 9 Ağustos 1971, s. 588-589, 597-600.

⁷⁷ MMTD, C. 16, B. 145, 9 Ağustos 1971, s. 586-587.

⁷⁸ MMTD, C. 16, B. 145, 9 Ağustos 1971, s. 589-593.

doğrultuda olduğu yönünde bir değerlendirmede bulunarak Koçuş'ı eleştirmişti.⁷⁹ Demirel'in bu bir dizi sorusu, basına verdiği yazılı demeçte de yer almıştı. Demirel demecinde; basında, radyolarda da geniş yer alan Çin Halk Cumhuriyeti'nin tanınması olayının sebebi olarak Kızıl Çin'in dünya çapında bir kuvvet olduğu, çok sayıda ülke tarafından tanındığı gerekçesinin ya da ikili ilişkiler kurmanın birçok yarar sağlayacağı iddiasının, aslında kamuoyuna yönelik tatmin edici bir açıklamadan yoksun olduğunu, hatta "mes'ul kişiler" tarafından bundan kaçınılmasından duyduğu rahatsızlığı ve memnuniyetsizliği dile getirmekteydi. "Kanaatimce bugünkü ortamda ve bu zamanda Kızıl Çin'i tanımanın Türkiye için bir yararı yoktur. 25 sene tanımamışsınız da ne zarar görmüşüzdür?" sorusunu yönelten Demirel, Kızıl Çin'i tanımanın "başarılmış çok önemli bir işmiş gibi" Türk kamuoyuna takdimini de "şasirtici" bulmaktaydı. Demirel, Türkiye'nin mevcut durumda Kızıl Çin ile ithalat ve ihracat açısından da bir çıkar sağlama konumunda olmadığını düşünmekteydi. Demirel'in Milliyetçi Çin'le olan gelişmelere ilişkin yoğun duyguları da kelimelere şu şekilde yansıtmaktaydı: "Kızıl Çin'in tanınmasında ayrıca, Güneydoğu Asya'da komünist yayılması karşısında 25 seneye yakın zamandır büyük mücadele vermiş olan Milliyetçi Çin ile ilişkilerin kesilmesi şartının kabul edilmiş olması üzüntüyü muciptir". Özetle, Demirel'e göre Kızıl Çin'i "alelacele tanımak" Türkiye'ye bir yarar sağlamayacaktı. Ayrıca Türkiye'ye "dostane hislerle bağlı ve anti komünist bir memleket olan" Milliyetçi Çin ile ilişkilerin kesilmiş olmasını üzüntü vericiydi.⁸⁰

Süleyman Demirel'in Çin Halk Cumhuriyeti'nin tanınmasına karşı çıkışı başkentteki diplomatik çevrelerde "hayretle" karşılanmıştı. Romanya'nın Çin uçaklarının "teknik duraklama" yapması için 1971 yılı başında yaptığı arabuluculuğu olumlu karşılayan ve daha sonra Paris'te Çin Halk Cumhuriyeti ile yoklama tarzında görüşmeler yapan "AP iktidarının başının" yeni hükümetin kararı hakkındaki sözlerine siyasi çevreler eski Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in bütçe görüşmeleri sırasında Senato'da yaptığı konuşmayı hatırlatarak cevap vermişlerdi.⁸¹

CHP adına konuşan Necdet Uygur, konuyu "sadece bir dış politika meselesi" olarak ele aldıklarını, sonucu "dünya dış politika konjonktüründeki gelişmelerin doğal bir sonucu" saydıklarını, "Hükümetin, bundan sonraki ilişkilerinde ve Birleşmiş Milletlerde takib edeceği politikada Türk Devleti'nin ulusal çıkarlarına en uygun yolu tutmasını"⁸² dilediklerini ifade etmişti. Amasya Milletvekili Yavuz Acar da, 16 Ağustos 1971 tarihinde Millet Meclisi'nde, gündem dışı demecinde Dışişleri Komisyonu'nda yapılan açıklamalarla, Sadi Koçuş'un Genel Kurul'da, Kıta Çini'nin tanınması konusunda verdiği izahatın birbirine uymadığı şeklinde değerlendirmelerde bulunmuştu.⁸³

Konu basına da yansımış, gelişmeler hakkında haberler yapılmıştı. Cumhuriyet 6 Ağustos tarihinde birinci sayfasında "Çin Halk Cumhuriyetini resmen tanıdık" diye yazarken, Milliyetçi Çin'in Ankara'daki Büyükelçiliğinin de kapandığını; Türkiye ile Çin Halk Cumhuriyeti arasında diplomatik ilişkiler kurulduğunu, "dün Ankara ve Pekin'de aynı saatlerde resmen açıklanmıştır" şeklinde haber veriyordu. Türkiye'nin Çin Halk Cumhuriyeti'ni, "Çin halkının tek hukuki hükümeti" olduğunu kabul ettiği anlaşma, "önceki akşam, Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği'nde düzenlenen bir törenle saat 20'de imzalanmış"tı.

⁷⁹ MMTD, C. 16, B. 145, 9 Ağustos 1971, s. 593-595; Barış Adıbelli, Çin Dış Politikasında Tayvan Sorunu, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s. 211.

⁸⁰ Cumhuriyet, 9 Ağustos 1971; Adıbelli, a.g.e., s. 212.

⁸¹ Bkz. "Oysa AP İktidarının Tutumu Bambaşkaydı", Cumhuriyet, 9 Ağustos 1971; Adıbelli, a.g.e., s. 211; İhsan Sabri Çağlayangil'in sözleri için bkz. dipnot 7.

⁸² MMTD, C. 16, B. 145, 9 Ağustos 1971, s. 595-597.

⁸³ MMTD, C. 16, B. 149, 16 Ağustos 1971, s. 670-672.

“Dün saat 13’den itibaren de Milliyetçi Çin’in Ankara’daki, Türkiye’nin de Taipeh’teki büyükelçilikleri kapatılmış”tı.

Cumhuriyet’in “Olaylar ve Gözlemler” köşesindeki “Çin’i Tanırken” başlıklı yazıda ise; Türkiye’nin, “800 milyon nüfuslu dev Çin’i” tanınması gerektiği tarzındaki görüşlerin daha 1963-1964 yıllarında Dışişlerinde tartışıldığına işaret edilmekteydi. Nihayetinde Türkiye, AP iktidarının son bulmasından sonra konuya tekrar “ciddi olarak eğilmek fırsatı”nı bulmuş ve Paris’teki Çin ve Türk Büyükelçilikleri arasında gerçekleştirilen kısa görüşmelerle, Çin’i tanımıştı. Yazıya göre, Çin’in tanınması, hem daha “sağlam bir dünya barışı için gösterilen çabalara katkıda bulunurken” hem de “Türk ekonomisi için bazı gelişme imkânları da yaratacak”tı.⁸⁴

6 Ağustos 1971 tarihli Barış, “Dış Politikada Yeni Aşama: Kıta Çini’ni Tanıdık” başlığıyla verdiği başsayfa haberinde, Çin Halk Cumhuriyeti’nin tanınması üzerine, Ankara bulunan Milliyetçi Çin Büyükelçiliği’nin 6 Ağustos itibarıyla kaldırılmış olduğuna ve aynı şekilde Tayvan’daki Türk Büyükelçiliği’nin de kapatıldığına işaret ediyordu. Türk Dışişleri Bakanlığı yetkilileri, Milliyetçi Çin Büyükelçilik görevlilerinin ve Büyükelçinin gitme hazırlıklarına başladıklarını ancak tasfiye işlemlerinin bir süre daha devam edebileceğini belirtmiş; Tayvan’daki Türk Büyükelçisi Haluk Kocaman’ın da Türkiye’ye dönüş hazırlıkları içinde olduğunu bildirmişlerdi.

Milliyetçi Çin’in BM’den çıkmasına karşı bir tavır sergileyerek, Kıta Çini ile resmen ilişki kurulduğuna bir gün önce (5 Ağustos’ta) açıklayan Enformasyon Dairesi Genel Müdürü Vekili Haluk Sayınsoy, Kıta Çini ile ilişki kurulmasının “Milliyetçi Çin’in Birleşmiş Milletlerden ihracını istediğimiz anlamına gelmeyeceğini” bildirmişti. Ancak Sayınsoy, Çin Halk Cumhuriyeti’nin de BM’ye girmesinin Türkiye tarafından destekleneceğini açıklamıştı. 1970 sonbaharından sonra Pekin’i tanıyan ülkelerin sayısı süratle artmaya başlamış ve Kanada ve İtalya’dan sonra 1971 itibarıyla de 59.ülke olarak Türkiye ile Kıta Çini arasında diplomatik ilişki kurulmuştu.⁸⁵ Görünen oydu ki tüm dünyada, 1970’den itibaren artan bir yoğunlukta, Kıta Çini ve onun coğrafi konumu, iktisadi ve demografik gücüyle etkilediği bir uluslararası kabul söz konusuydu. Nitekim 1970 yılı içinde Türkiye’nin BM’deki delegesi BM Genel Kurulu’nda yaptığı bir konuşmada, zamanın Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil de Millet Meclisi’ndeki konuşmasında, “artık Çin realitesinin inkâr edilemeyecek bir gerçek” olduğunu belirtmişlerdi. Çin Halk Cumhuriyeti’nin tanınması ve ticari ilişkiler kurulması yolunda, Türkiye’de görüşlerin ortaya atılması da “bir kaç yıl öncesine dayanmakta”ydı. AP iktidarı zamanında bir bütçe komisyonu toplantısı sırasında Dışişleri Komisyonu raportörlüğü yapan, yeni hükümetin Turizm ve Tanıtma Bakanı Erol Yılmaz Akçal, Çin Halk Cumhuriyeti ile ticari ilişkiler kurmanın gereğine değinmişti. Nihat Erim’in THA’ya demecine hususunda; CHP Kocaeli Milletvekili olarak, Nihat Erim başbakan olmazdan birkaç ay önce THA’ya verdiği bir demeçte komünist Çin’in tanınmasının gerektiğini bildirmiş, Başbakan olduğu zaman da okuduğu hükümet programında bu husus yer almıştı.⁸⁶

⁸⁴ Cumhuriyet, 6 Ağustos 1971.

⁸⁵ Barış, 6 Ağustos 1971; Büyükelçi teatisi konusunda Haluk Sayınsoy, Pekin ile Ankara arasında Büyükelçi Teatisinin ancak 1972 bütçe yılı ile birlikte olabileceğini ifade etmişti. Ayrıca Çin uçaklarına Türkiye’de duraklama izni verilmesi konusunda Dışişleri Bakanlığı Sözcü Vekili Sayınsoy, Çin Halk Cumhuriyeti ile Türkiye arasında herhangi bir hava anlaşması yapılmadığını ancak Çin uçaklarının Romanya’ya yaptıkları seferler nedeniyle Türkiye’ye uğrayarak ikmal ypmaları yolunda mutabakata varıldığını bildirmişti. Çin Halk Cumhuriyeti bir süre önce Türkiye’ye başvurarak “uçaklarına ikmal yapma izni verilmesini” istemişti.

⁸⁶ Barış, 6 Ağustos 1971; (Olca’yın açıklaması kapsamında), 25 Nisan günü yeni Dışişleri Bakanı Osman Olca’yı da yine THA’ya verdiği bir demeçte, “Kıta Çini ile ilişki kurulması için ilk teması şu anda yapmış bulunuyoruz” demiş ve diplomatik ilişkilerin kurulması yolundaki görüşmeleri yürütmek üzere Paris’teki Türk Büyükelçisi Hasan Esat

Milliyetçi Çin Elçisi'nin gitme hazırlığına ilişkin olarak, Çan Kay-Şek'in emriyle, Çin Dışişleri Bakanlığı'nın Türkiye'ye bir mektupla başvurarak “Türkiye Çin Halk Cumhuriyetini tanısa dahi, Milliyetçi Çin'in dünyada ilk defa olarak, Türkiye ile elçilik ilişkilerini kesmemek istediğini” bildirdiği söylenmekteydi. İleri sürüldüğüne göre, bu konudaki mektup, 22 Mayıs 1971 günü, Çin Elçisi Yue-Si tarafından Dışişleri Genel Sekreteri Orhan Eralp'e verilmişti. Bir kurye ile Çin'den Ankara'ya gelen mektupta, “Çin ile Türkiye'nin bin yıllık geçmişi olduğu belirtilmekte, özellikle Atatürk'e duydukları saygı” ifade edilmekteydi.

Milliyetçi Çin Elçisi'nin gitmek zorunda olması hakkında, Çin Halk Cumhuriyeti, “kendisini tanıyanların Milliyetçi Çin'i tanınamaması şartını koşmakta, bu yönde anlaşmaya varıldığı için de ada Çini elçisinin Türkiye'den ayrılma zorunda bulunduğu” ve bu nedenle hazırlıklarını yaptığı ifade edilmekteydi. Çin Elçisi Amiral Ni Çue-Si, gitme hazırlıklarını tamamlamış, Cumhurbaşkanına ve bazı parti liderlerine veda etmişti. Çin Elçisi'nin kısa bir süre önce Türkiye'ye geldiği ve bu yüzden “Ankara'da diplomatik çevrelerde fazla tanıdığı da bulunmadığı” ileri sürülmüştü. Türkiye'nin, Milliyetçi Çin'deki elçisini çekme konusunda talimat vermesi üzerine, Ankara'daki elçinin de gitme zorunda bulunduğu; ek bir bilgi olarak da, Çin büyükelçisinin kendisinin Hristiyan, eşinin ise Müslüman olduğu bildirilmekteydi.⁸⁷ Formoza temsilcisinin Türkiye'den ayrılması kadar, Çin Halk Cumhuriyeti'ne elçi gönderilip gönderilmemesi meselesi de devletin zirvesinde gündeme gelmiş ve fikir ayrılıklarının da belirdiği görülmüştü.⁸⁸

Cihad Baban, 8 Ağustos 1971 tarihli Cumhuriyet'in “Günden Güne” köşesindeki “Çin Meselesi” başlıklı yazısında, her yıl tam 30 milyon, yani her yıl nüfusu Türkiye kadar artan bir millet dünyada yaşamakta ve “biz onun varlığından haberli görünmemekte idik” ifadelerine yer veriyordu. Hükümet nihayet kesin bir karar vererek büyük bir eksikliği tamamlamış ve iki ülke birbirinin varlığından haberdar olmuştu. Baban'a göre aslında Türkiye, Çin Halk Cumhuriyeti'nin dünyada oynadığı önemli rollerden haberdardı. Hem Asya meselelerinde oynadığı rol açısından, hem de Kızıl Çin'den gelen eşyaların mesela Kilis'te, Tatvan'da, bütün Amerikan pazarlarında satılması açısından bu etki hissediliyordu. Amerika Çin'le; Vietnam'da, Kamboç'ta, Laos'ta karşı karşıya geliyordu. Türkiye'de, Mao'nun, Çin'in “düşünceleri, metodları gizlice” üniversitelere giriyordu. Özetle, bir Çin realitesi ve Kıta Çini'ni tanımak, büyük bir eksikliğin tamamlanması demektir. Ancak Baban'a göre, bu demek değildi ki “Türkiye'nin Taipeh Çinine, Çan Kay Şek'in devletine karşı muhabbeti, sevgisi ve itibarı” azalmıştı.⁸⁹

Erim Hükümeti'nin Çin Halk Cumhuriyeti'ni tanıması ve BM'ye alınmasını desteklemesi yönündeki kararının bazı çevreler tarafından eleştirilmesi kaçınılmazdı. Bu kapsamda, Cumhuriyet gazetesinden Ümit Gürtuna'ya göre; Kararın AP'nin “şahinleri” tarafından tepki görmesi de olağandı. Örneğin, 3 yılda yedi kez Formoza'yı ziyarette bulunduğu ifade edilen “Kızıl düşmanı” Senatör Fethi Tevetoğlu'nun karara itirazı beklenen bir durumdu. Günlerce “Milliyetçi Çin harikası” üzerine yazılar yazan AP İstanbul Milletvekili Tekin Erer için de durum farklı değildi. Gürtuna'ya göre, bu kişiler altı yıla yakın Türkiye'yi yönetmiş bir iktidarın Parlamento gruplarında üye olmaktan başka sıfatları olmayan kişilerdi ve söyledikleri kendilerini bağlardı. Ancak Gürtuna, altı yıllık bir iktidarın başı olan Demirel'in, bu görevden

İşık'ı görevlendirmişti. Hasan Esat İşık ile Çin'in Paris Büyükelçisi Huang-Chen arasındaki görüşmeler daha ilk gününden olumlu gelişmiş ve bir gün önce açıklandığı biçimde sonuçlanmıştı. Paris'teki ikili görüşmeler sonunda yayımlanan ortak bildiriye göre, iki ülke, formaliteler tamamlanınca büyükelçi teati edecekti.

⁸⁷ Barış, 6 Ağustos 1971.

⁸⁸ Nihat Erim, *Günlükler 1925-1979*, C. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 970.

⁸⁹ Cihad Baban, “Çin Meselesi”, *Cumhuriyet*, 8 Ağustos 1971.

uzaklaştırıldıktan beş ay sonra, Çin Halk Cumhuriyeti'nin tanınmasına karşı çıkmasını eleştiriyordu. AP'nin başkanı Demirel'in iktidardan ayrılmasından on beş gün kadar önce Türkiye'yi ziyaret eden Milliyetçi Çin Dışişleri Bakan Yardımcısı H.K.Yang'ın gezisi, bu ülkenin Ankara Büyükelçiliği tarafından “resmi ziyaret” olarak açıklanmıştı. Bu noktada Gürtuna eleştiri dilini biraz daha sertleştiriyordu. Çünkü ona göre, Çin Halk Cumhuriyeti ile tanıma konusunda “yoklama görüşmeleri” kendi zamanında başlamış olan bir kişinin, Demirel'in, bu çıkışı “siyasi istismar” olarak tanımlanabilirdi.⁹⁰

Prof. Ahmet Şükrü Esmer, “Çin, Amerika, B. Milletler” başlıklı yazısında, Amerika'nın Eylül 1971'de toplanacak Genel Kurul'da, Çin'in BM'ye girmesi lehinde oy kullanacağını resmen bildirdiğini; fakat Amerika'nın Formoza'nın da üye olarak kalmasından yana olduğunu hatırlatmaktaydı.⁹¹ Esmer'e göre Hükümet “iki Çin” politikasında Amerika'dan ayrılacaktı; Pekin'in girmesi ve Formoza'nın çıkması lehinde oy kullanmak zorundaydı. Amerika bu defa, Pekin'in girmesi Formoza'nın çıkarılması konularını birbirinden ayıracak ve iki tasarı sunacaktı. Pekin'in girmesini kolaylaştırmak için birincisinin salt çoğunluk, Formoza'nın çıkarılmasını zorlaştırmak için de üçte iki çoğunluk istenecekti.⁹² Çin ile ilişki kurulunca, Formoza, Türkiye ile ilişkilerini kesmiş ve elçisini geri çekmişti. Esmer'e göre “bu, normal”di; zira çıkarılan bildiride “Türk hükümeti, Çin Halk Cumhuriyetinin, Çin'in tek hukuki hükümeti olduğunu kabul eder” diyordu. Formoza, Çin olarak tanınmak istiyordu ve kendisini Çin olarak tanımayan ülkelerle ilişkisini kesiyordu. Yani bir zamanlar, Federal Almanya'nın izlediği Hallestein doktrinini uyguluyordu. Esmer'e göre, sadece bir Çin vardı ve o da Çin Halk Cumhuriyeti idi; “Formoza'nın ne olacağı Çin'in dâhili meselesi”ydi. Güçlü bir Çin “Türkiye'nin stratejik yararına”ydı. Kalkınmış ve zenginleşmiş bir Çin, Türkiye'nin ekonomik yararındaydı. Adalet Partisi iktidarının yapmaya cesaret edemediği bir işi, Nihat Erim Hükümeti yapmış ve çıkarılan ortak bildiride de belirtildiği gibi “Türkiye ile Çin Halk Cumhuriyeti (Komünist Çin, Kızıl Çin veya Kıta Çin'i değil)” bağımsızlık, egemenlik, toprak bütünlüğü, içişlerine karışmama, hak eşitliğine saygı çerçevesi içinde diplomatik ilişkiler kurulmasına karar vermişlerdi.⁹³

Barış gazetesi Komünist Çin'in tanınması konusunda üç parti liderinin (Feyzioğlu, Bozbeyli, Timisi) görüşlerine yer vermekteydi. Milli Güven Partisi Genel Başkanı Prof. Turhan Feyzioğlu “Atatürk, Milli Mücadele yıllarında Sovyet Rusya ile dış politikada ilişki kurmağı zaruri görmüş; fakat içerde, komünizme karşı en uyanık şekilde mücadele etmekten geri kalmamıştır” demektedir.⁹⁴ Bir diğer deyişle, Kızıl Çin ile ilişki kurmak konusunda, ideolojik kaygılara sahipti ve dikkatli olunması gerektiğini vurguluyordu. Demokratik Parti Genel Başkanı Ferruh Bozbeyli “Eski ve yeni hükümetler zamanında yapılan çalışmalar”ın nihayet bir noktaya geldiğini belirttikten sonra, “Önemli olan bundan sonrasını iyi tanzim edebilmektir. Milliyetçi Çin'le münasebetlerimizin devamı için yapılan çalışmaları da yeterli görmüyorum” yorumunda bulunmaktaydı. Bozbeyli, Milliyetçi Çin ile ilişkilerin zedelenmesinden ve kesilmesinden yana değildi. Birlik Partisi Genel Başkanı Mustafa Timisi, Türk Hükümeti'nin Çin Halk Cumhuriyeti'ni tanıması olmasını “realist bir dış politika”nın

⁹⁰ Ümit Gürtuna, “AP İktidarı ve Pekin”, *Cumhuriyet*, 10 Ağustos 1971; Adıbelli, a.g.e., s. 212-213.

⁹¹ Esmer, “Çin, Amerika, B. Milletler”, *Barış*, 8 Ağustos 1971.

⁹² Esmer, “Kaç Çin Vardır?”, *Barış*, 13 Ağustos 1971.

⁹³ Ahmet Şükrü Esmer, “Çin Halk Cumhuriyeti ve Türkiye”, *Barış*, 10 Ağustos 1971; Türkiye'nin Çin'le ilişki kurmasıyla, Nixon'un Pekin'i ziyareti arasında bir ilişki olmayabilirdi. Başkan Nixon Pekin'i ziyaret edeceğini söyledikten bir ay sonra ve Rogers de Amerika'nın bir sonraki Genel Kurul toplantısında Çin'in BM'ye girmesi lehinde oy kullanacağını bildirdikten üç gün sonra, Türkiye Çin ile diplomatik ilişkiler kurmuş olduğunu dünyaya ilan etmişti.

⁹⁴ *Barış*, 10 Ağustos 1971.

neticesi olarak görmekte ve yerinde bulmaktaydı. Timisi'ye göre, esasen, "var olan bir şeyin varlığını inkâr etmek eşyanın tabiatına aykırı"ydı.⁹⁵

Türk siyasi çevrelerinde ve kamuoyunda çok yönlü yorum ve tartışmalar sürerken, duygu yüklü ifadeler de tarihteki yerini alıyordu. 17 Ağustos 1971'de Anıtkabir'e giderek Atatürk'ün kabrine bir çelenk koyan Milliyetçi Çin Büyükelçisi Ni Yue-Si, ayrılmadan önce Türk halkına bir de veda mektubu bırakmış, "Elveda" demeyeceğini, çünkü bir gün "er geç geri döneceğine inandığını" da sözlerine eklemişti.⁹⁶ Türkiye'den ayrılma işlemlerini hızlandıran Milliyetçi Çin Büyükelçiliği, Çankaya Ayrancı'da bulunan Büyükelçilik binasını satmak üzere harekete geçmiş, Türk yetkililer de karşılıklılık ilkesi doğrultusunda satış ve para transferi konusunda kolaylaştırıcı tedbirler almıştı.⁹⁷ Türkiye, Taypey Büyükelçiliği'ni 5 Ağustos itibarıyla kapatma kararı almış⁹⁸ ve Büyükelçiliği tedvire memur Birinci sınıf Ortalçeli Haluk Kocaman'ın da 11 Ağustos 1971 tarihi itibarıyla merkeze nakli kararlaştırılmıştı.⁹⁹ Karşılıklı olarak büyükelçiliklere ilişkin düzenlemeler bu şekilde gelişirken, konunun BM nezdindeki sonucuna henüz ulaşılmamıştı.

BM'de Çin Cumhuriyeti'nin Yerine, Çin Halk Cumhuriyeti (25 Ekim 1971)

Çin Halk Cumhuriyeti'nin BM'de üyeliği konusu BM Genel Kurulu'nda ele alındığı zaman Türkiye'nin tavrının ne olacağı önem taşımaktaydı. Nihat Erim'in Başbakan Yardımcısı olan Sadi Koçuş'un açıklamasına bakılacak olursa, Türkiye Çin Halk Cumhuriyeti'nin üyeliğe kabulü lehinde oy kullanacak, fakat Milliyetçi Çin'in uzaklaştırılmasına da karşı çıkacaktı ki, Amerika da "iki Çin" veya "bir Çin, bir Formoza" adı verilen böyle bir formül üzerinde çalışmaktaydı. Fakat Çin Halk Cumhuriyeti de Formoza da buna karşıydılar.¹⁰⁰ Amerika'nın "iki Çin" formülüne bağlı kalacağı sanılıyordu. Taypey'den ulaşan bir habere göre, Amerikan Temsilciler Meclisi Başkanı Carl Albert, Milliyetçi Çin Devlet Başkanı General Çan Kay-Şek'e Başkan Nixon'un sözlü bir mesajını iletmişti. Nixon mesajında, Milliyetçi Çin'e, "Amerikanın taahhütlerine bağlı kalacağı ve eski dostlarını terketmeyeceği yolunda" teminat vermişti. Temsilciler Meclisi'nin 24 üyesinin başında Formoza'yı ziyaret etmekte olan Carl Albert, General Çan Kay-Şek ile bir saat süren bir görüşme yapmıştı. Başkan Nixon'un Çin'i ziyaret edeceğini açıkladığı 15 Temmuz tarihinden itibaren bir Amerikan parlamento heyeti ilk kez Milliyetçi Çin'i ziyaret etmekteydi. Heyeti Formoza'ya gelişinde karşılayan Çin yasama meclisi başkanı Huang Ksu: "Asya kıtasına dönecek, komünistleri yenmek için çarpışacağız" demiş; ayrıca Başkan Nixon'ın "hür dünya için bir felaketle sonuçlanabilecek olan Pekin'i ziyaret kararını yeniden gözden geçirmesini" istemişti.¹⁰¹

⁹⁵ Barış, 10 Ağustos 1971.

⁹⁶ Ni Yue-Si samimi duygularını yansıtan bir şekilde kaleme aldığı mektubunda özetle: "Güzel ülkenize gelmeden çok önce şanlı tarihiniz ve kahraman halkınız hakkında çok kitap okumuştum. Bu arada büyük insan olan Atatürk'e karşı duyduğum büyük hayranlığı da bilhassa belirtmek isterim. Bu nedenledir ki, memleketinize büyükelçi olarak tayin edildiğimde bu görevi bir şeref addettim ve memleketlerimiz arasında uzun senelerdir devam edegelen ve geçmişi tarihi dayanan dostluğun daha sık olmasına hizmet edebileceğime çok sevindim. Eminim ki Atatürk yaşasaydı, güzel ülkenizden ve çok sevdiğim Türk halkından şu anda ayrılmayacaktım. Memleketlerimiz arasındaki diplomatik ilişkilerin kesilmesi sebebiyle sizlere 'Allahaısmarladık' derim" cümlelerine yer vermektedir. Bkz. Barış, 18 Ağustos 1971; Milliyetçi Çin Dışişleri Bakanlığı, Ankara'daki Büyükelçiliğin kapanmasından sonra Türkiye'de kalmak istediği bildirilen Milliyetçi Çin diplomatının 15 Aralık 1971'de Taypey'e döndüğünü açıkladı. Basında çıkan bir haberde, Ankara'daki Milliyetçi Çin Büyükelçiliği'nde Konsolos Ouyang Shun'un Türkiye'de devamlı kalmak üzere izin istediği ileri sürülmekteydi. Bkz. "Dünyada Dün", Milliyet, 8 Ocak 1972.

⁹⁷ DAB 30-18-1-2 / 271-63-13, 24 Ağustos 1971.

⁹⁸ DAB 30-18-1-2 / 274-88-12, 30 Kasım 1971.

⁹⁹ DAB 30-18-1-2 / 270-57-12, 11 Ağustos 1971.

¹⁰⁰ Esmer, "Kaç Çin Vardır?", Barış, 13 Ağustos 1971.

¹⁰¹ Barış, 16 Ağustos 1971.

Prof.Rasim Adasal'ın “*Şefler ve Liderler Psikolojisi*” başlığıyla aktardığı psikososyal incelemesine göre; Paris'te yayımlanan ünlü tarih dergilerinden “*Historia*”nın 113 numaralı nüshasında “*Yeni Bir Dönemde Kader İnsanları*” başlığı altında İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda ortaya çıkan -Hitler'den Roosevelt'e kadar- belli başlı ünlü liderlerin hayatını incelemekteydi. Bunlar arasında daha henüz 1914'te genç bir devrimci olarak Mao Tse-Tung'un hayatına yer verilirken, Çan Kay-Şek ile ilgili de analizde bulunulmaktaydı. Buna göre öncelikle; 1937'de Çin-Japon Savaşı'nda, Japonların birçok önemli Çin limanlarını ve Milliyetçi Çin başkentini işgal ettikleri hatırlatılmaktaydı. “*Bu esasen fakir bir memleket olan Çin'i belli başlı endüstriyel kaynaklarından yoksun etmiş*” ve memleketin ekonomisini zor duruma sokmuştu. Birinci Dünya Savaşı sonlarında Çarlık Rusyası'nda “*ordularının bozgunlukları ile ekonomik krizin son haddini alması ve işçi kitlelerinin grevlere başlaması gibi*”, Çin'de geniş halk kitlelerini zaman içinde Çan Kay-Şek rejimi aleyhine götüren ekonomik bir kriz oluyordu. Milliyetçiler az verimli bölgelerine atılmışlardı. Japonların Pearl-Harbour'daki ani baskılarından ve ABD'nin İkinci Dünya Savaşı'na girmesinden sonra aşamalı olarak Çin, Japon ordusunun baskısından kurtulmaya başlamış; özellikle Çan Kay-Şek'in başkenti olan Tsong-King (Çungking)'e bir Amerikan generalinin genelkurmay başkanlığına getirilmesi ile Milliyetçi Çin ordusunun yeniden örgütlenmesine çalışılmış ve birçok yollardan Çinlilere yardım gelmişti. Çin o zamanlar Amerikan hükümetinin politikasında ve askerlik planlarında kayda değer bir yer tutuyordu. Asıl amaç, Milliyetçi Çin güçlerinin Japon ordusunun önemli bir kısmını tespit etmesiydi.¹⁰²

Amerika-Japonya ilişkilerindeki değişimler, dolaylı ama etkili bir şekilde Formoza'nın ve Pekin'in kaderini de etkilemekteydi. Nitekim Çin'i Japonya'ya karşı korumak politikası, Amerika'yı İkinci Dünya Savaşı'na sürükleyen bir gerekçe olarak belirmiş ve savaşta Japonya yenilmiş ise de, dört yıl sonra (1949) Çin de komünist olduğundan, Amerika Japonya'yı “*kanatları altına alarak*” Kızıl Çin'e sırt çevirmişti. Amerika'nın kanatları altında Japonya “*henüz bir askeri güç olmamış ve hatta askeri güç olmak ister gibi görünmemiş ise de, bir iktisadi dev olmuş*”tu. İşte Japonya'nın Amerika ile çatışması, Esmer'e göre, “*böyle bir mucizeyi yaratmış olmasından*” doğmaktaydı. Bir süreden beri Nixon, ticareti liberalleştirmek Amerika'ya ihracatını sınırlamak ve Yen'in değerini yükseltmek için Japonya'yı baskı uyguluyordu. Okinava adasını Japonya'ya terk etmeye razı olması biraz da ticaret alanında bu isteklerinin yerine getirileceği beklentisine dayanıyordu; ancak “*Japonya aldırmamıştı*”. İlişkiler böyle bir aşamada iken, Nixon'un Çin'i ziyaret etmeye karar vermesi ve bu kararını, müttefiki olan Japonya'ya önceden bildirmemiş olması da -Esmer'e göre- Japonları hayal kırıklığına düşürmüştü. Japonya'nın iktisadi bir güç olmasını askeri bir güç olmaya doğru aşama sayan Çin de bu yüzden kaygı duymaktaydı. Japonya'nın Formoza'nın bağımsızlığına ilgi göstermesi de, “*Çin'in şüphelerini uyandırmış*”tı. Çu En-Lai, Amerikalı gazeteciler ile yaptığı görüşmelerde Çin'in Japonya hakkında kaygı duyduğunu dile getirmişti.¹⁰³

Başkan Nixon'un, Çin'i ziyaret edeceğini açıkladığı günden itibaren ilk defa olarak Çin Halk Cumhuriyeti, BM ile ilgili resmi görüşünü açığa vurmuştu. Başkan Nixon, Çin'i ziyaret edeceğini bildirirken, BM'den söz etmemiş, sadece bu ziyaretin başkalarının zararına olmayacağını belirtmişti. “*Başkaları*” da -Esmer'e göre- Milliyetçi Çin olabilirdi. Ziyaret sonunda Çin'i tanımaya varırsa veya Çin'in BM'ye girmesi söz konusu olursa, Formoza'nın ne olacağı sorusunu, Nixon'un sözleri cevapsız bırakmıştı. Fakat bir süre sonra bu konularla ilgili açıklamada bulunan Dışişleri Bakanı Rogers, Pekin ve Formoza'nın BM'de üyelikleri sorununa ilişkin olarak Amerika'nın ne tutumda olacağına açıklık getirmişti. Buna göre,

¹⁰² Barış, 16 Ağustos 1971.

¹⁰³ Esmer, “Amerika, Japonya, Çin”, Barış, 26 Ağustos 1971.

Amerika Pekin'in BM'ye alınması lehinde oy kullanacak, fakat Formoza'nın da BM'de kalması için çaba harcayacaktı. Bu tutum, Çin gazeteleri tarafından eleştirilmiş ve eleştiriler Çin Haberler Ajansı tarafından yayılmış ise de, Pekin resmi görüşünü bildirmemişti. Tepki göstermediği için Pekin'in de, "İki Çin" formülünü kabul edebileceği, her halde kendisi üye olurken Formoza'nın da üye olarak kalmasına razı olacağı umudu belirmişti. Dışişleri Bakanlığı'nın bildirisi, bu umudun yerinde olmadığını açıkladı. Bildiride, Formoza ihraç edilmedikçe, Çin Halk Cumhuriyeti'nin BM ile hiç bir ilişki kurmayacağı belirtilmekteydi. Esmer'e göre, Pekin'in neden bu sırada böyle kesin bir tavır takındığını şu şekilde açıklamak mümkündü: BM Genel Kurulu 21 Eylül'de toplanacaktı. Bu arada, Arnavutluk ve 17 ülke, Çin'in BM'ye alınmasını ve Formoza'nın çıkartılmasını öngören bir karar tasarısının Genel Kurulun gündemine alınması için teşebbüse geçmişti. Bu ülkeler grubu, her yıl benzer bir çaba içine girmekte ve olumlu sonuç alması Amerika tarafından engellenmekteydi. Ancak bu yıl Amerika'nın tutumu değişmişti. "Çin girsin, fakat Formoza da kalsın" diyor ve nüfuzu altında olan ülkeleri etkilemeye çalışıyordu. Arnavutluk tasarısına oy verecekleri de etkileyebileceği düşüncesiyle, Pekin, üyeliğini resmen açığa vurmak lüzumunu duymuş olmalıydı ki "Formoza kalırsa ben girmem" demişti. Pekin'in bu tutumu, hem Çin Halk Cumhuriyeti'ni hem de Formoza'yı BM içinde görmek isteyen Amerika'yı "nazik bir durumda" bırakmıştı. Esmer bu durum karşısında düşüncesini kendisine göre bir gerçekçi yaklaşım çerçevesinde açıklamaktaydı. Formoza konusunda, Amerika'nın kayıtsız kalması, nüfuzunu kullanmaması, "üçte iki çoğunluk lazımdır" gibi manevralara başvurmaması, Formoza'nın dışarıda bırakılması için yeterliydi. "Aslında, hakta, hukukta, dünya gerçekleri de Formoza'nın çıkmasını ve Çin'in girmesini gerektirmekteydi. San Francisco'da ayrılan yer Çin içindi. Çan Kay-Şek için değil"di. Çan Kay-Şek Çin'i temsil ettiği için BM'de yer almıştı ve yer aldığı da Çin'i temsil ediyordu. Fakat 1949'da yenilmiş ve Formoza'ya çekilmişti; 22 yıldır da Çin'i, Pekin'deki hükümet temsil ediyordu. Çin'e ayrılan yerin Çin'i temsil edenlere verilmesi gerekli olduğuna göre, Çan Kay-Şek'in "fuzulü olarak işgal ettiği yer" Pekin'e verilmeliydi. Pekin yeniden BM'ye üye olmuyor, hakkı olan yerinin kendisine verilmesini istiyordu. Esmer'e göre, Formoza'nın ne olacağı "başka bir mesele"ydi. Amerika ve İngiltere, Çan Kay-Şek ile 1943'te Kahire'de yaptıkları toplantıda Formoza'nın Çin'e ait olduğuna karar vermişlerdi. Şu halde Formoza'nın yeri BM değil, Çin olmak gerekirdi. Fakat her şeyden önce "Amerika Formoza'dan çekilmeli"ydi; ondan sonrası "kolay"dı.¹⁰⁴

Eylül 1971'de Pekin'in Güvenlik Konseyi'ne girmesine neredeyse kesin gözüyle bakılırken ve Amerika "iki Çin" formülünde ısrar etmeyi sürdürürken, siyasette ve kamuoyunda Formoza'nın BM'de temsili konusu, belki de, her zamankinden fazla tartışılıyordu. Cumhuriyet'in "Politikada Sorunlar" köşesindeki "Formoza B.M'de Kalabilir mi?" başlıklı makalesinde Ergun Balcı, New York'tan gelen haberlerin Beyaz Saray'ın, Pekin'in Güvenlik Konseyi'nde Formoza'nın yerini almasını destekleyeceğini açıklamasından sonra, kulis faaliyetlerinin ve diplomatik girişimlerin yoğunlaştığını göstermekteydi. Balcı'ya göre tartışılan birinci konu, BM Güvenlik Konseyi'nin devamlı bir üyesinin (Çin'in) BM'de hangi rejim tarafından temsil edileceğiydi. Bu bir "üyelik değil, fakat basit bir temsil sorunu" idi. İkinci sorun ise Pekin'in Güvenlik Konseyi'ne girmesinden Formoza'nın BM Genel Kurulu'nda kalıp kalamayacağıydı. Balcı'ya göre, böyle bir oluşum "gerek Uluslararası hukuk, gerekse BM Anayasası bakımından mümkün görünmüyor"du. Çünkü BM'nin üyeleri arasında "Formoza" adlı bir devlet yoktu: Çin vardı ve Çan Kay-Şek 26 yıldan beri Güvenlik Konseyi'nde, Formoza'nın değil, fakat Çin'in temsilcisi olarak oturmaktaydı. Yani Çin'i Dünya Teşkilatında yıllardır Formoza'dan gelen delegasyon temsil etmekteydi. Ancak Çin Pekin'den gelen heyet tarafından temsil edilmeye başlanırsa, Formoza delegasyonu

¹⁰⁴ Esmer, "Çin ve Birleşmiş Milletler", *Bariş*, 28 Ağustos 1971.

“otomatikman” BM dışında kalırdı. Özetle Ergun Balcı’ya göre, “ortada iki devlet değil, fakat bir devlet (Çin) ve iki temsilci” vardı.¹⁰⁵

Kıta Çini’nin BM’ye kabulü sorunu, 21 Eylül 1971’de BM Genel Kurulu’nda tartışılmadan bir gün önce, Cumhuriyet gazetesinin Dış Olaylar köşesindeki “Formoza Kimin olmalıdır?” başlıklı yazısında, Prof. Dr. Yılmaz Altuğ’un da dikkat çektiği üzere, ABD, “iki Çin” formülü kabul edilmezse, “Komünistlerin adaylığını desteklemeyeceğini” açıklarken, Komünist Çin de, Milliyetçi Çin (Tayvan) BM’den ihraç edilmedikçe BM’ye girmeyeceğini bildirmektedir. Bu, sorunun siyasi ve diplomatik açıdan çözümünde gözönünde bulundurulması gereken bir durumdu. Ancak sorunun bir de sosyal ve insani boyutu vardı. Makalenin kısaca atıf yaptığı üzere, Tayvan 14 milyon nüfusluydu; bunlardan 12 milyonu Formozalıydı; “bunların ecdadı dört yüz yıl önce Güney Doğu Çin’den Çin’deki dikta rejimi dolayısıyla” kaçıp gelmişlerdi. 2 milyon Çinli ise 1949’da Çan Kay-Şek’le birlikte komünistlerin Kıta Çini’ni ele geçirmeleri üzerine adaya gelenlerdi.¹⁰⁶ O nedenle, Formoza adasının güvenliği ve daha da önemlisi adada yaşayan tüm halkın geleceği de hassas bir konuydu.

Çin Halk Cumhuriyeti’nin BM’de üyeliği sorunu, 21 Eylül’de açılacak olan genel kurulun sayısı yüzü geçen gündem maddeleri içinde yer alacaktı. Esmer’in ifadesiyle, bu, 22 yıldan beri genel kurula gelen “demirbaş maddelerden biri” idi. İlk on yılında Amerika meselenin gündeme dahil olmasına bile engel olmuştu. Sonra gündeme alındı. Fakat Amerika, “önemli bir konu” olduğundan kararın ancak üçte iki çoğunlukla verilebileceğini öngören bir kararı genel kuruldan geçirdiğinden, Çin dışarıda kaldı. Aslında “geçen yıla kadar yapılan oylamalarda”, Çin salt çoğunluğu bile sağlayamamıştı. Çin’in girmesini, daha doğrusu, tasarının ifadesine göre, “Çin’e hakkı olan yerin verilmesini ve Formoza’nın Birleşmiş Milletlerden atılmasını” öngören Arnavutluk tasarısı, ilk defa olarak, “geçen yıl çoğunluk sağlamış”, fakat üçte iki çoğunluğu elde edemediğinden, “Çin gene girememiş, Formoza kalmıştı”.¹⁰⁷

Çin’in üyeliği sorunu ve BM’nin buna ilişkin tavrı, 1971’de yeni koşullar ve ortam eşliğinde genel kurulun önüne gelmekteydi. Esmer bu değişimi muhtemel sonuçlarıyla değerlendirmeye çalışıyordu. 1970’ten itibaren, Çin’i tanıyan ülkelerin sayısı artmış ve Formoza ile ilişki sürdüren ülkelerin sayısı ise aynı oranda azalmıştı. Fakat kayda değer değişim, Çin’in üyeliğini Amerika’nın desteklemeye karar vermesiydi. Ancak Amerika, “Çin’in girmesinden yana iken, Formoza’nın atılmasına da karşı”ydı. Esmer’e göre, Amerika’nın bu tutumu işleri karmaşık bir hale getirip, Çin’in 1971’de de Teşkilata girmesini engelleyebilirdi. “Zira Formoza kalırsa, Çin, girmeyeceğini bildirmiş”ti. “Formoza da, Çin girerse kalmıyacağını” bildirdiğine göre, Amerika’nın “İki Çin” veya “Bir Çin bir Formoza” adı verilen formülü uygulaması mümkün görünmüyordu. Böyle olduğu içindi ki, Amerika’nın Çin girerken Formoza’nın da kalması yolunda ciddi çaba harcamayacağı sanılmıştı; fakat Amerika’nın bu konuda kararlı olduğu “son günlerde anlaşılmış”tı. Hatta “İki Çin” planının uygulanması için çizilen taktik de açığa vurulmuştu. Belirtildiğine göre, Amerika ve etrafına topladığı bazı ülkeler, biri Çin’in girmesini, öteki de Formoza’nın kalmasını öngören iki tasarı sunacaklardı. Bu tasarıların Çin’in girmesiyle ilgili olanı için salt çoğunluk, Formoza’nın atılmaması için de üçte iki çoğunluk aranacaktı. Salt çoğunluk, hatta çok daha fazlası sağlanabileceğinden Çin girecek, fakat üçte iki çoğunluk sağlanamayacağından Formoza atılamayacaktı. Haber verildiğine göre, Amerika hükümeti bu planın uygulanmasında yardımcı

¹⁰⁵ Ergun Balcı, “Formoza B.M’de kalabilir mi?”, *Cumhuriyet*, 17 Eylül 1971.

¹⁰⁶ Yılmaz Altuğ, “Formoza Kimin Olmalıdır?”, *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1971.

¹⁰⁷ Esmer, “Çin, Birleşmiş Milletler ve Türkiye”, *Barış*, 20 Eylül 1971.

olmaları için 90 ülke ile temasa geçmiş ve olumlu cevaplar almıştı. Esmer'e göre irtibata geçilen ülkeler arasında Türkiye'nin de bulunduğu tahmin edilebilirdi. Aslında, hükümet, Çin'i tanıırken, Formoza'nın da BM'de kalmasından yana olduğunu belirtmişti. Fakat Esmer, o zaman, bunun mesele incelenmeden, acele söylenmiş bir söz olduğuna hükmetmişti. Koçaş'ın Çin konusunda söylediği bu sözlerde eksiklikler olduğunu düşünmekteydi. Çünkü Koçaş sonra, hem Çin'le, hem de Formoza ile aynı zamanda ilişki kurmanın mümkün olmadığını yeni öğrendik demişti. Bu durumu Esmer -biraz da iğneleyici bir dille- eleştirmekte ve *"Kendileri yeni öğrenmiş ise, Dışişleri Bakanlığında bunu çoktan bilen mütehassıslar her halde olacaktır"* serzenişinde bulunmaktaydı.¹⁰⁸

Özetle, Amerika *"iki Çin"* planını uygulamak için yoğunlaşsa bile, Türkiye böyle bir planı destekleyemezdi. Çünkü Çin ve Formoza konularında Amerika ile Türkiye aynı noktada değillerdi. Türkiye Çin'i tanıyordu ve bu nedenle Formoza ile ilişkilerini kesmişti. Formoza yönetimi, Ankara'dan elçisini geri çekmişti. Formoza için bu normaldi; çünkü Çin'i tanıyan ülkeler ile ilişkisini kesiyordu. Çin ile ilişki kurarken, Türkiye, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Çin'i temsil eden tek devlet olduğunu da tanımıştı. İlişkilerin kurulduğunu bildiren ortak bildiride bu husus açıkça belirtilmişti. Amerika ise Çin'i henüz tanımıyor ve Taypey ile ilişkilerini sürdürüyordu. Türkiye'nin ardından İran da, aynı şartlarla Çin'i tanımıştı. Bir durum analizi yaptıktan sonra sonuca yönelen Esmer'e göre, *"Çan Kay Şek hakkında sempati duyabiliriz, fakat uluslararası ilişkilere hâkim olan duygular değil, gerçekler"*di. Türkiye bu konuda *"Amerika'nın arkasından gidemez, İran'la birlikte yürüyebilir"*di.¹⁰⁹ Esmer bir açıdan, Çin'in bir bütün olarak kalması adına ve özellikle de Amerika gibi birtakım devletlerin *"İki Çin"* planı yaratarak aslında kendi hâkimiyetini artırma tasarımına yönelmesi ihtimalini de dikkate alarak, bu plana olumlu bakmıyordu.

BM Genel Kurulu'nun 26.dönemi 1971 yılı sonbaharında açılmıştı. BM Genel Kurulu'na dair kısa bir hatırlatmada bulunan Esmer, BM'nin 1945'te kurulduğu zaman, *"ancak elli kadar üyesi"* varken, zamanla üye sayısının *"130'a yaklaşmış"* olduğuna değiniyor ve buna bağlı olarak kararların alınmasındaki değişen koşullara da işaret ediyordu. Üye sayısı az olduğu zamanlar, *"Amerika için Genel Kurulu nüfuzu altına getirmek ve kendi politikası uğrunda kullanmak kolaydı"* derken de, dikkatleri, bu işin artık eskisinden farklı bir şekilde ilerleyeceği ihtimaline çekiyordu. Genel Kurul'un gündeminde *"109 maddenin mevcut olduğu"* bildirilmişti. Çin'in BM'de temsil sorunu da neredeyse liste başıydı. Bazı ülkeler, Pekin'in girmesini ve Formoza'nın çıkarılmasını öngören bir tasarı hazırlamışlardı. Arnavutluk ve 17 ülkenin önerdiği bu tasarı, *"geçen dönemde 49'a karşı 51 oyla çoğunluk sağlamış ise de, 'önemli mesele' olup üçte iki çoğunluk sağlaması gerektiği hakkında daha önce karar verildiğinden, Pekin dışarıda kalmış"*ti.¹¹⁰ Arnavutluk ve destekçilerinin tasarıları karşısında Amerika, Pekin'in girmesi, hatta Güvenlik Konseyi'nde yerini almasını, fakat Formoza'nın da içeride kalmasını öngören bir formülü uygulamak çabasındaydı, bu yönde kulis faaliyetine de girişmişti.¹¹¹

1971 Eylül sonunda, BM kulislerinde *"iki Çin"* konusu tartışılıyordu. Japonya'nın BM'deki baş delegesi ve eski Dışişleri Bakanı olan Kiişi Aişi Milliyetçi Çin'in BM'den çıkarılmasının Uzakdoğu'da uluslararası dengeyi bozmak suretiyle gerilimi arttıracakını ifade

¹⁰⁸ Esmer, "Çin, Birleşmiş Milletler ve Türkiye", *Barış*, 20 Eylül 1971.

¹⁰⁹ Esmer, "Çin, Birleşmiş Milletler ve Türkiye", *Barış*, 20 Eylül 1971.

¹¹⁰ Esmer, "Birleşmiş Milletler Genel Kurulu", *Barış*, 28 Eylül 1971.

¹¹¹ Ahmet Şükrü Esmer, "Birleşmiş Milletler Genel Kurulu", *Barış*, 28 Eylül 1971; Esmer'e göre, *"Son derece karmaşık bir hukuk işi"* olduğundan, sonuncun ne olacağı kestirilememekteydi. Esmer, dünyanın hali ne ise BM'nin de onu yansıtmayı gerektiğini düşünmekteydi. *"Şu ve bu blokun tekelinde bir Birleşmiş Milletler"*in yararlı değil zararlı olacağını öngörüyordu.

etmişti. Genel Kurul'da konuşan Aiş, Japon hükümetinin tek Çin siyasetini benimsemiş olduğunu tekrarladıktan sonra “*Sorunun ilgili iki tarafın da katılacağı görüşmeler yoluyla düzenlenmesini samimiyetle istemekteyiz*” demişti.¹¹²

Son tahlilde, 25 Ekim 1971’de Çin Halk Cumhuriyeti BM’ye alınıyordu; Genel Kurul’da yapılan oylamada Türkiye de destekliyordu. Bu arada Türkiye’de, AP’nin 5 Ekim’de kabinedeki bakanlarını çekme kararı ile başlayan ve Başbakan Nihat Erim’in 26 Ekim’de istifa etmesine yol açan hükümet bürhanı, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay’ın bu istifayı kabul etmemesi ve hükümetin görevi devam etmeyi kabul etmesi ile sonuçlanmış ve sorunlar -bir anlamda- ötelenmişti.¹¹³

BM Genel Kurulu’nun, Çin Halk Cumhuriyeti’nin BM’ye alınması ve Milliyetçi Çin’in ihracı kararı, 35’e karşı 76 oyla alınmış, 17 ülke çekimser kalmıştı. Türkiye olumlu oy kullanmıştı. Öte yandan, karar ile ilgili olarak Dışışleri Bakanlığı sözcüsü Oktay İşcen basın mensuplarına, “*dünya nüfusunun dörtte birini temsil eden*” Çin Halk Cumhuriyeti’nin “*Birleşmiş Milletlerde yerini alması*”nın gerek milletlerarası ilişkiler, gerek BM Teşkilatı’nın gelecekteki çalışmaları bakımından bir aşama olduğuna vurgu yapmıştı. Devamında İşcen “*Bu kararın büyük Çin ulusuna ve dünya barışı davasına hayırlı olmasını dilemekteyiz*” demişti.¹¹⁴ Kasım ayında uluslararası güvenliğin geliştirilmesi konusunu müzakere eden Genel Kurul Birinci Komisyonu’nda söz alan BM Türkiye Daimi Delegatesi Büyükelçi Haluk Bayülken, Genel Kurul’un Çin Halk Cumhuriyeti’ni BM’e kabul etme kararını, “*dünya kuruluşunun evrenselleştirilmesi yolunda önemli bir adım*” olarak tanımlamıştı.¹¹⁵ Konuya dair, insani ve hukuki önceliklerin esas olduğu vurgusu da yapılmaktaydı.

Sonuç

1971 tarihi, Çin’i BM’de kimin temsil edeceği yönündeki gelişmelere işaret etmekteydi. Bu süreçteki Türk kaynaklarına bakıldığında, temel ilginin, “*Çin Devleti*”, “*Çin’in BM’de temsili*”, “*Formoza meselesi*” ve evrensellik ilkesi bağlamında “*Çinlilerin uluslararası hakkı*” üzerinde yoğunlaştığı görülmekteydi. Coğrafi olarak, “*Kıta Çini*” ya da “*Milliyetçi Çin*” üzerinden ayrıştırıcı bir tartışma alanından ziyade, Sun Yat-Sen’in kurduğu “*Çin Devleti*”nin uluslararası statüsünü yitirmemesi ve Sun Yat-Sen’den sonra Kuomintang’ın liderliğini üstlenen Çan Kay-Şek ile Mao güçleri arasındaki mücadeleden dolayı uzun vadede bozulan huzura tekrar kavuşulması beklentisi söz konusuydu.

Türk basını ve belgeleri, Taypey ve Pekin merkezli gelişmelere, “*Sun Yat Sen’in kurduğu cumhuriyetin devamlılığı*” ve “*Çin ülkesinin barış ortamına kavuşması*”, “*Formozalıların geleceği ve güvenliği*” açılarından da bakmıştı. İki kutuplu Soğuk Savaş ortamında, Amerika ve Sovyetlerin rekabetinden ve bunun Çin topraklarındaki yansımalarından da endişe duyulmuştu.

Çin Sorunu’na yaklaşımda etkili olan unsurlardan bir diğeri de, Çin kıtasında fiilen hakim olan hükümetin ve genelinde Çin halkını temsil edenin kim ve nerede olduğuydu. Ali İhsan Barlas (Dünya gazetesinden)’ın 1962’deki ifadesiyle “*müzminleşmiş bir mesele*” söz konusuydu.

¹¹² Barış, 29 Eylül 1971.

¹¹³ DBB, S. 85, Ekim 1971, s. 55.

¹¹⁴ DBB, S. 85, Ekim 1971, s. 81-82. Konuya ilişkin yapılan diğr çeşitli oylamalarda Türkiye “*çekimser*” kalmıştı. Bu kapsamda, örneğin, ABD’nin üçte iki önemli sorun karar tasarısı, 59 olumsuz, 55 olumlu oyla reddedilmiş, Türkiye dâhil 15 devlet çekimser kalmıştı. Ayrıca, Arnavutluk karar tasarısının bütünü, (Türkiye dâhil) 76 olumlu, 35 olumsuz oyla kabul edilmiş, 17 devlet çekimser kalmıştı. DBB, S. 85, Ekim 1971, s. 123-125.

¹¹⁵ DBB, S. 86, Kasım 1971, s. 11-12.

1970'den itibaren, Kıta Çini'ni tanıyan ülkelerin sayısı artmış ve Formoza ile ilişki sürdüren ülkelerin sayısı ise azalmıştı. Bu durum, bölgesel ve küresel anlamda uluslararası sorunların, Kıta Çini dikkate alınmaksızın kalıcı bir çözüme ulaştırılamayacağı anlamına da geliyordu.

BM'de temsil kapsamında bakılırsa Çin'i, Milliyetçi Çin'in yerine Komünist Çin'in temsil etmesi yönündeki teklifler, 1970 yılına kadar kabul edilmeyecekti. Milliyetçi Çin'in BM'deki konumunun sürerliği ve Komünist Çin'in BM'ye kabulü meselesi, bir bakıma bir Doğu-Batı mücadelesi özelliğini de içermekteydi, baskın bir ideolojik boyutu da vardı ve Çin üçüncü bir kuvvet olmak gayretindeydi.

Süreç içinde, Çin'in üyeliğini Birleşik Amerika'nın desteklemeye karar vermesi, çözümün şekillenmesi açısından bir dönüm noktası oldu. Ancak Amerika'nın ilk etapta *"iki Çin"* veya *"bir Çin bir Formoza"* formülü, tarafların itirazları nedeniyle, uygulanabilir değildi.

Basından takip edildiğinde, süreç içinde ifade bulan düşüncelere bakılırsa, Çin'in uluslararası toplum içinde ve BM'de temsili, çoğu zaman Birleşik Amerika'nın tavrı ile iç içe geçmiş bir halde işlenmekteydi. Ancak sorun bu kadarla sınırlı değildi. Genel hatlarıyla, Prof. Ahmet Şükrü Esmer'in yorumuyla, San Francisco'da ayrılan yer *'Çin'* içindi. Ancak Çin'e ayrılan yerin *'hangi Çin'* idaresince temsil edileceği, Türk kamuoyunda, hukuki ve insani olarak da çözüm bekleyen bir merak uyandırmaktaydı. Ayrıca Türk basınında, yeni Amerikan politikasına ve özellikle Formoza'ya dışlayan formüllere de eleştirel yaklaşılmaktaydı.

Türk diplomasisi, nihayetinde, fiili durumu -ister istemez- dikkate almanın gerekliliğine hatta zorunluluğuna işaret etmekteydi. Nitekim, Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Oktay İşcen verdiği bir demeçte, *"dünya nüfusunun dörtte birini temsil eden"* ifadelerini kullanarak Çin Halk Cumhuriyeti'nin BM'de yerini almasının kaçınılmazlığına vurgu yapmaktaydı.

Kıta Çini, İhsan Sabri Çağlayangil'in de belirttiği üzere, büyük nüfusu ve sahip olduğu gücü nedeniyle uluslararası politikada bir realite olarak varolduğundan ve Teşkilatın evrensellik ilkesinin de gereği olarak, BM'de temsil edilmeliydi. Ancak Türk siyasi çevreleri, Komünist Çin'i tanıran Milliyetçi Çin'in BM'deki yerini korumayı hedefleyen ya da Formoza'nın geleceğini de dikkate alan bir politikayı da elden bırakmamaya çalışıyorlardı. Eylül 1971'de Amerika da, kendi bakış açısına göre şekillendirdiği bir *"iki Çin"* siyasetinde ısrar etmeyi sürdürüyordu. Pekin'in Güvenlik Konseyi'nde Formoza'nın yerini almasını destekleyeceğini açıklamasından sonra, Formoza'nın BM'de kalıp kalamayacağı konusu tartışılmakta ve olasılıklar üzerinde durulmaktaydı. Temel sorunlardan biri, Pekin'in BM'ye girmesinden sonra Formoza'nın teşkilatta kalıp kalmayacağıydı. Konu, siyasi, hukuki ve diplomatik bakımdan önem arz ediyordu.

Nihat Erim'in başbakanlığı esnasında, 5 Ağustos 1971'de Türkiye Çin Halk Cumhuriyeti'ni resmen tanıdı ve ardından da Formoza'daki Milliyetçi Çin Hükümeti ile diplomatik ilişkilerini kesti. 25 Ekim 1971'de Çin Halk Cumhuriyeti'nin, BM'ye alınmasına ilişkin BM kararı alındı ve böylelikle Formoza temsilcilerinin 1949'dan 1971'e uzanan BM'deki temsili son bulmuş oldu.

Son tahlilde, bir yanıyla Çin'in BM'de temsili meselesi diğer yanıyla da Formoza meselesi, bir üyelik tartışmasından ziyade, 1949'dan itibaren Çin'in hangi rejimin ekseninde temsil edileceği sorunu olarak dünyanın siyasi gündemindeydi. Nitekim Eylül 1971'de Ergun Balcı (Cumhuriyet gazetesinden) da bu iki hususu dile getirmekteydi. Bu konuda en çok yazarlardan biri olan Esmer'in, Çin'in temsili konusunda basında yer alan belki de bazı istisnai yaklaşımları içeren analiz ve değerlendirmeleri -ki çoğu kez iktidarın yaklaşımını eleştiren görece özgün- Türk Hükümeti'nce dile getirilen görüşlerle son ana kadar pek

örtüşmemektedir. Çünkü Türkiye, Kıta Çini'ni tek temsilci olarak tanıyana değin, Amerika'nın ileri sürdüğü "iki Çin" ya da "bir Çin, bir Formoza" formülünü de tartışmış, sonraları "Çin'i, Çin Halk Cumhuriyeti'ni temsil etsin ancak Formoza da gitmesin", nihayetinde "BM'de tek temsilci Çin Halk Cumhuriyeti'dir" dönüşümünü yaşamış; kamuoyunun, pek çok siyasi ve belki de iktidar mensubunun vicdanında "Formoza kalmalıydı" düşüncesiyle başbaşa kalmıştı. Bunu açıkça dile getirebilenler ise daha ziyade iktidarın dışındaki gruplar olmuştu.

Kıta Çini'nin BM'ye kabulü sorununu değerlendirirken, Prof. Dr. Yılmaz Altuğ (Cumhuriyet gazetesinden)'un da 20 Eylül 1971'de -yani BM Genel Kurulu'nda tartışılmadan bir gün önce- dikkat çektiği üzere, Formoza'nın geleceğinin ne olacağı kısmı da unutulmamalıydı. Türk kaynakları bu bakımdan, hem adanın hem de 1949'dan sonra Çin Cumhuriyeti'nin mazisiyle özdeşleşen Formoza'daki Çan Kay-Şek yönetiminin ne olacağıyla da ilgiliydi.

1971 yılı için, Çin'in BM'de temsili sorunu, bir siyasi konu olmakla birlikte; Türk kaynaklarında sorunun insani, toplumsal ve tarihi yönü de ihmal edilmemişti. Nitekim, bu boyutuyla söz konusu yaklaşımın bazı örneklerini Meclis tutanaklarında -Hükümeti, konuya dair tutumu nedeniyle eleştiren milletvekillerinin konuşmalarında- tespit etmek mümkündür. Gelişmeleri, Fethi Tevetoglu'nun, Türkün asalet ve ananesine yakışmayan bir tutum olarak değerlendirmesi; Orhan Dengiz'in, Türk Devleti'nin asırlar boyu diğer bir devlet temsilcisine bu güne kadar yapmadığı üzücü bir davranış olarak nitelendirmesi; ya da Turhan Feyzioğlu'nun "Milliyetçi Çin'in Türkiye'de kalmasını çok istediklerini" belirtmesi, bu anlamda dikkat çeken bazı örneklerdi. Ayrıca Erim Hükümeti'ne sert eleştirilerde bulunan Demirel'in Milliyetçi Çin'e dair duygu yüklü yaklaşımında veya Erim ve Bayülken'in BM'de temsil konusuyla Formoza'nın durumunun birbirine karıştırılmaması gerektiği yönündeki yaklaşımlarında ya da Formoza'nın Güvenlik Konseyi'nde Çin'e ayrılan yeri dolduramaması ve Çin'in temsil edilememesinin Türkiye'nin Çin politikasında etkili olduğunu açıklayan yetkili kişilerin "milli menfaatler" ve "prensiplere sadakat" vurgusunu yaparken bile Milliyetçi Çin'in BM'den çıkarılmasını istemeyen tavırlarında, öte yandan basında ise "Türkiye'nin Taipei Çinine, Çan Kay Şek'in devletine karşı muhabbeti, sevgisi ve itibarı"nın azalmadığını Cumhuriyet'te dile getiren Cihad Baban'ın yazısı örneğinde, işte bu tür bir yönün izlerine rastlamak mümkündür. Çin'in BM'deki temsili sorunu bir yana, kıtada olsun ya da olmasın her yönü ile Çin gerçeği, Sun Yat-Sen'in hatırası olan Çin Cumhuriyeti ve bu ülkeyle Atatürk döneminde güçlenen dostluk bağları, Türk kamuoyunun ilgisini çekmeye devam edecekti.

Kaynaklar

Devlet Arşivleri Başkanlığı (DAB)

- DAB 30-1-0-0 / 127-828-4, 14 Eylül 1960.*
DAB 30-18-1-2 / 157-25-12, 7 Kasım 1960.
DAB 30-1-0-0 / 63-389-7, 12 Aralık 1962.
DAB 30-18-1-2 / 168-15-11, 18 Mart 1963.
DAB 30-18-1-2 / 169-16-11, 25 Mart 1963.
DAB 30-18-1-2 / 170-32-10, 14 Haziran 1963.
DAB 30-1-0-0 / 64-393-10, 24 Eylül 1963.
DAB 30-18-1-2 / 194-25-10, 6 Nisan 1966.
DAB 30-18-1-2 / 223-60-18, 14 Ağustos 1968.
DAB 30-18-1-2 / 229-7-17, 29 Ocak 1969.
DAB 30-18-1-2 / 269-52-2, 13 Temmuz 1971.
DAB 30-18-1-2 / 271-63-13, 24 Ağustos 1971.
DAB 30-18-1-2 / 270-57-12, 11 Ağustos 1971.
DAB 30-18-1-2 / 274-88-12, 30 Kasım 1971.

Resmi Yayınlar

- Millet Meclisi Tutanak Dergisi (MMTD)* (3. Dönem), C. 11, B. 54, 20 Şubat 1971; C. 13, B. 91, 26 Nisan 1971; C. 13, B. 98, 12 Mayıs 1971; C. 16, B. 144, 6 Ağustos 1971; C. 16, B. 145, 9 Ağustos 1971; C. 16, B. 149, 16 Ağustos 1971.
- Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (CSTD)* (10.Yasama Yılı), C. 63-1, B. 36, 03. 02. 1971; C. 64, B. 57, 4 Nisan 1971, C. 66, B. 7, 4 Ağustos 1971, C. 66, B. 98, 5 Ağustos 1971, (11.Yasama Yılı), C. 4, B. 62. 30 Mayıs 1972.
- Dışişleri Bakanlığı Belleteni (DBB)*, S. 66-67, Mart-Nisan 1970; S. 74, Kasım 1970; S. 75, Aralık 1970; S. 78-79, Mart-Nisan 1971; S. 80-81, Mayıs-Haziran 1971; S. 82-83, Temmuz-Ağustos 1971; S. 85, Ekim 1971; S. 86, Kasım 1971.

Gazete ve Dergiler

Barış

Barış Dünyası

Cumhuriyet

Dünya

Hürriyet

Milliyet

Tan

Tasvir

Ulus

Vatan

Yeni Gün

Yeni Sabah

Kitap ve Makaleler

ADASAL, Rasim, “Şefler ve Liderler Psikolojisi”, *Barış*, 16 Ağustos 1971.

ADIBELLİ, Barış, *Çin Dış Politikasında Tayvan Sorunu*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2006.

ARMAOĞLU, Fahir H., “Türkiye ve Çin Halk Cumhuriyeti”, *Dış Politika*, C. 1, S. 3, Eylül 1971, ss. 27-44.

ALTUĞ, Yılmaz, “Formoza Kimin Olmalıdır?”, *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1971.

BABAN, Cihad, “Çin Meselesi”, *Cumhuriyet*, 8 Ağustos 1971.

BALCI, Ergun, “Formoza B.M’de Kalabilir mi?”, *Cumhuriyet*, 17 Eylül 1971.

BARLAS Ali, İhsan, “Çin ve Birleşmiş Milletler”, *Dünya*, 15 Eylül 1962.

CEM, İsmail, “ABD ve Çin”, *Milliyet*, 18 Şubat 1972.

ERİM, Nihat, *Günlükler 1925-1979*, C. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

Erim Hükümetlerinin 7.4.1971 1 Yılı 7.4.1972, Başbakanlık Basın-Yayın Genel Müdürlüğü, Ankara 1972.

ESMER, Ahmet Şükrü, “1971 Eşiğinde”, *Ulus*, 1 Ocak 1971.

ESMER, Ahmet Şükrü, Dış Politika: “Çin’in Uzun Parmağı”, *Ulus*, 11 Ocak 1971.

ESMER, Ahmet Şükrü, “Çin’in Amerika Tarafından Tanınması”, *Ulus*, 12 Şubat 1971.

ESMER, Ahmet Şükrü, “Çin ve Biz”, *Ulus*, 27 Şubat 1971.

ESMER, Ahmet Şükrü, “Çin Müdahale Eder mi?”, *Ulus*, 5 Mart 1971.

ESMER, Ahmet Şükrü, “Çin Kımıldıyor”, *Ulus*, 20 Mart 1971.

ESMER, Ahmet Şükrü, “Amerika ve Çin”, *Ulus*, 17 Nisan 1971.

ESMER, Ahmet Şükrü, “Çin İle İlişki Kurmak”, *Ulus*, 12 Mayıs 1971.

ESMER, Ahmet Şükrü, “Çin’in Geri Gelişi”, *Ulus*, 2 Temmuz 1971.

ESMER, Ahmet Şükrü, “Türkiye ve Çin”, *Barış*, 30 Temmuz 1971.

ESMER, Ahmet Şükrü, “Çin, Amerika, B. Milletler”, *Barış*, 8 Ağustos 1971.

ESMER, Ahmet Şükrü, “Çin Halk Cumhuriyeti ve Türkiye”, *Barış*, 10 Ağustos 1971.

ESMER, Ahmet Şükrü, “Kaç Çin Vardır?”, *Barış*, 13 Ağustos 1971.

ESMER, Ahmet Şükrü, “Amerika, Japonya, Çin”, *Barış*, 26 Ağustos 1971.

ESMER, Ahmet Şükrü, “Çin ve Birleşmiş Milletler”, *Barış*, 28 Ağustos 1971.

ESMER, Ahmet Şükrü, “Çin, Birleşmiş Milletler ve Türkiye”, *Barış*, 20 Eylül 1971.

- ESMER, Ahmet Şükrü, “Birleşmiş Milletler Genel Kurulu”, *Barış*, 28 Eylül 1971.
- GELEN, Arif, “Çin’de Neler Oluyor?”, *Ulus*, 23 Ocak 1971.
- GÜRTUNA, Ümit, “AP İktidarı ve Pekin”, *Cumhuriyet*, 10 Ağustos 1971.
- MASAR, İlhami, “Çin’de Ne Oluyor?”, *Barış Dünyası*, S. 57, Şubat 1967, ss. 48-50.
- SABİT, Selim, “Çin’deki Makus İnkişaf”, *Tasvir*, 15 Ekim 1949.
- ZAL, M.H., “Kızıl Çin’in Bir Teklifi”, *Vatan*, 9 Temmuz 1956.